

Tartu Ülikool

Filosoofiateaduskond

Kultuuriteaduste ja kunstide instituut

Etnoloogia osakond

Kadri Laar

1939. aasta sügise sündmuste tõlgendamine mälestusjutustustes

Magistritöö

Juhendajad: vanemteadur Ene Kõresaar

teadur Kirsti Jõesalu

Tartu 2013

Autorideklaratsioon

Kinnitan, et olen koostanud antud lõputöö iseseisvalt ning seda ei ole kellegi teise poolt varem kaitsmisele esitatud. Kõik töö koostamisel kasutatud teiste autorite tööd, olulised seisukohad, kirjandusallikatest ja mujalt pärinevad andmed on töös viidatud.

20.05.2013

Sisukord

SISSEJUHATUS	5
Töö eesmärk	7
Uurimuslugu	7
Teoreetiline raamistik	12
Meetod	15
Analüüsiks valitud mälestusjutustused	17
Töö struktuur	19
1. AVALIK TEADMINE 1939. AASTA SÜNDMUSTEST EESTIS PERIOODIL 1939-1989	21
2. PAGULUSES KIRJUTATUD MÄLESTUSJUTUSTUSED	25
2.1. Mälestusjutustuste loomise kontekst	25
2.2. Mälestusjutustuste autorid	26
2.3. Mälestusjutustuste analüüs	30
2.3.1. Molotov-Ribbentropi pakt	30
2.3.2. II maailmasõja algus	31
2.3.3. Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt	34
2.3.4. Nõukogude Liidu vägede sissemarss	39
2.4. Kokkuvõte	41
3. ENSV AJAL KIRJUTATUD MÄLESTUSJUTUSTUSED	43
3.1. Mälestusjutustuste kirjutamise kontekst	43
3.2. Mälestusjutustuste autorid	44
3.3. Mälestusjutustuste analüüs	48
3.3.1. Molotov- Ribbentropi pakt	48
3.3.2. II maailmasõja algus	49
3.3.3. Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt	52
3.3.4. Nõukogude vägede sissemarss	55
3.4. Kokkuvõte	56
4. EESTI MUINSUSKAITSE SELTSI KOGUTUD MÄLESTUSJUTUSTUSED	58
4.1. Mälestusjutustuste loomiskontekst	58
4.2. Mälestusjutustuste autorid	59
4.3. Mälestusjutustuste analüüs	60
4.3.1. Molotov-Ribbentropi pakt	60
4.3.2. II maailmasõja algus	61
4.3.3. Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt	63
4.3.4. Nõukogude liidu vägede sissemarss	66
4.4. Kokkuvõte	70

KOKKUVÕTE JA DISKUSSIOON.....	72
KASUTATUD KIRJANDUS	77
SUMMARY	82
Lisa 1. Tabel 1939. aasta sügise sündmustest.....	85
Lisa 2. Sündmuste esinemine Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi (EKLA f342) mälestusjutustustes	86
Lisa 3. Tausta-andmed Eesti Muinsuskaitse Seltsi (EKLA f342) mälestusjutustuse autoritest	87

SISSEJUHATUS

Magistritöös uurin, kuidas 1939. aasta hilissuvel ja sügisel Eestiga seotud ajaloosündmused – Molotov-Ribbentropi pakt (MRP), II maailmasõja algus, Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise pakt¹, Nõukogude maavägede sissemarsš Eestisse² -, on mälestusjutustustes lahti mõtestatud. Selle teema uurimiseks olen kasutanud erinevas ajas ja ruumis kirjutatud mälestusjutustusi: paguluses (1960-1980) kirjutatud mälestusi, ENSV ajal (vahemikus 1960-1980) kirjutatud mälestusi ning 1986-1989. aastal Eesti Muinsuskaitse Seltsi (EMS) fondi kogutud mälestusi.

Olenemata sellest, et mõned kirjutajad on oma mälestused kirja pannud paguluses ja teised Eestis, mis oli Nõukogude Liidu poolt okupeeritud, analüüsin mälestusi lähtuvalt ajast ja ruumist ning jälgin kuidas on mälestustes tõlgendatud 1939. aasta sügise sündmusi. Lähenen mälestustele pärimusliku ajaloo vaatepunktist, pöörates tähelepanu sündmuse kirjelduse juures kogemustele ning tõlgendustele.

Juba bakalaureusetöös “Mälu ja ajalugu: kuidas mäletavad eestlased 1941. aasta suvel Eestisse saabunud Saksa sõdureid“ huvitas mind, kuidas üht sündmust on erinevatel aegadel tõlgendatud. Nõnda tekkis mul soov sündmuste uurimisega jätkata. Kuna lähiajaloo sündmused on mulle alati huvi pakkunud ning siiani on Eesti ajaloos diskussiooni tekitavaks olnud 1939. aasta otsused, näiteks “Hääletu alistumine” (Ilmjärv 2010), “Post-Communist Transition in Civil-Military Relations. The Case of Estonia” (Maigre 2005), siis minu esmane soov oli uurida Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise pakti. Lisaks oli plaan võtta uurimuse alla ainult Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondis leiduvad mälestused. Lähemalt EMS fondi mälestustega tutvudes avastasin, et baaside lepingut oli mainitud suhteliselt vähe – heal juhul kõigest üks-kaks lauset. Samas märkasin, et mälestustes oli baaside lepingu juures või asemel kirjutatud kas Molotovi-Ribbentropi paktist, II maailmasõja algusest ning Nõukogude Liidu vägede sissemarsist. Seetõttu otsustasin nimetatud sündmused ka uurimusse lisada.

20. sajandi lõpu, 21. sajandi alguse rahvuslikus narratiivis on nendele sündmustele iseseisvuse kaotuse tõttu omistatud oluline tähendus (vt Lindpere 2009). Küsimus, kuidas Eesti kaotas oma iseseisvuse, on jätkuvalt aktuaalne ning kuigi 1939. aasta sügise sündmused

¹Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise pakti on ametlik dokumendi nimetus, samale paktile viidates kasutan töös terminit baaside leping

²Olen teadlik, et Nõukogude Liidu vägede ulatuslikum sissetulek toimus 1940. aasta juunis.

moodustavad sellest narratiivist vaid ühe osa, pakub nende lähem uurimine endiselt huvi. Paratamatult puudutatakse selles töös 1939. aasta sügisel toimunud poliitilisi sündmusi, millest ülevaate andmisel tuginen 21. sajandi alguses Eestis esitatud ajaloonägemusele. Seda selleks, et paremini mõista mälestusjutustustes kirjeldatud.

Poliitilist ajalugu puudutavates uurimustes on välja toodud, et 1939. aasta sügise sündmused Kesk- ja Ida-Euroopas mõjutasid nii Euroopa kui ka kogu maailma saatust. Kesksel kohal neist sündmustest on tõstetud Nõukogude Liidu ja Saksamaa vaheline mittekallaletungi leping koos salajase lisaprotokolliga ehk rahvakeeli Molotov-Ribbentropi paktiga (MRP). Read ja Fisher on arvamusel, et see aitas paljuski kaasa järgnevate sündmuste käivitumisele, sh II maailmasõja puhkemisele. (Read & Fisher 1988)

Järgnevalt annan 1939. aasta sügise sündmustest ülevaate³ nii nagu seda on esitatud 21. sajandil gümnaasiumiastme ajalooõpikus (Pajur, Tannberg 2006), mis annab ülevaate toleaegete sündmuste käigust. Lisaks aitab see paremini mõista praeguse ja hilisema ajalookäsitluse erinevusi. Kooliõpikud on ka üheks avaliku diskursuse heaks peegeldajaks (Wertsch 2002).

Nii toovad Pajur ja Tannberg välja õpikus järgmised sündmused: 23. augustil 1939 sõlmiti Molotovi-Ribbentropi pakt. Paktile lisandunud salaprotokolliga jagasid Saksamaa ja Nõukogude Liit omavahel Ida-Euroopa: Nõukogude Liidu huvisfääri läksid Ida-Poola, Soome, Eesti, Läti ja Bessaraabia; Saksamaale jäid ülejäänud Poola alad ja Leedu. Teine maailmasõda algas 1. septembril, mil Saksa väed tungisid Poolasse. Peatselt ründas Poolat ka Punaarmee. Eesti valitsus säilitas maailmasõja puhkedes neutraliteedi, vältimaks relvakonflikti. 15. septembril Tallinna sadamasse sisenenud Poola allveelaev "Orzelist" sai Moskvale hea ettekääne, millega seati Eesti neutraliteedi küsimus kahtluse alla. 24. septembril esitati kaubanduskokkuleppe sõlmimiseks Moskva sõitnud Eesti välisministrile Karl Selterile nõudmine allkirjastada vastastikuse abistamise pakt, mis annaks Nõukogude Liidule õiguse luua Eesti territooriumil sõjabaasid. 28. septembril 1939 lõppesid Moskvaga läbirääkimised baaside lepingu allkirjastamisega. Osapooled lubasid hoiduda teineteise vastu suunatud koalitsioonidest ning osustada vastastikust abi kallaletungi või selle ohu korral. Eesti andis Nõukogude Liidule rendile maa-alad mereväebaaside loomiseks. Moskva omakorda kohustus müüma Eestile soodustingimustel mitmesugust relvastust. 12. oktoobril saabusid Tallinna sadamasse kolm Vene miinilaeva, millele järgnesid Balti sõjalaevastiku

³ Ülevaatlik tabel 1939. aasta sündmustest on ka LISA 1 all.

põhijõud. Nõukogude maavägede sissemarss Eestisse algas 18. oktoobril. Narva lähistel riigipiiri ületanud punaväed liikusid Paldiskisse ja Haapsallu; Irboska juures üle piiri tulnud üksused suundusid Võru, Pärnu ja Virtsu kaudu Saare- ja Hiiumaale. (Pajur; Tannberg 2006: 72-76)

Töö eesmärk

1939. aasta sügise sündmused on töö keskseks teemaks valitud eelkõige huvist selle vastu, kuidas mälestustes on ühiskonnas toimuvaid muutusi tõlgendatud. Lisaks esindavad enamik töös uuritavad mälestusi sotsiaalset ehk kogukondlikku lähenemist Eesti ajaloole ning need on mõjutanud ka uue ametliku ajaloo kujunemist.

Töö eesmärgiks on uurida, kuidas eri ajal ning eri kontekstides on 1939. aasta sügise sündmuse kirjeldatud – mis sündmused on esil ning mis sündmused on jäänud tagaplaanile. Lisaks soovin vaadata, kuidas ajaloolisest sündmustest saab pärimusliku ajaloo sündmus. Analüüsis toetun pärimusliku ajaloo uurija Alessandro Portelli jutustamistasanditele ning pööran tähelepanu sellele, kuidas mälestustes kajastuvad institutsionaalne, sotsiaalne ja individuaalne tasand.

Uurimuslugu

Ajalooliselt on 1939. aasta sügise sündmuse uurinud Tanel Saun magistritöös “1939.-1940. aastate pöördeliste sündmuste mõju üliõpilasorganisatsioonidele” (2011). Antud töö toetub akadeemiliste organisatsioonide koosolekute protokollidele, referaatidele ja kõnekoosolekutele. Töös on pööratud tähelepanu pigem sellele, kuidas akadeemilised organisatsioonid toimuvasse suhtusid ning kuidas need sündmused mõjutasid organisatsioonide siseelu. Töös ilmneb, et 1939. aasta sügise sündmuse on protokollides vähe kajastatud - nii on vaid ühel Eesti Üliõpilaste Seltsi koosolekul arutletud pikemalt kodumaa tuleviku ja selle kaitsmise üle ning, et selles küsimuses puudus üksmeel.

Suurt tähelepanu on pälvinud 1939. aasta sündmustest aga Molotovi-Ribbentrop pakt. 1939. aasta MRP meedia kajastust on lähemalt uuritud Kristiina Müüri bakalaureusetöös “MRP komemoratsioonipraktikate kujunemine Eesti meedias: representatsioonide võrdlus 1989. aasta ajalehes “Edasi” ning 1999 ja 2009. aasta ajalehtedes “Postimees””(2011). Töö

eesmärgiks oli uurida, kuidas MRP aastapäevade tähistamist erinevatel aegadel kirjeldatakse. Müür jõudis töös arusaamani, et ajalise distantsiga on representatsioon MRP-st muutunud laiahaardelisemaks ja tasakaalustatumaks. Veel on meedia kajastus võetud uurimise alla kogumikus “The Curving Mirror of Time” ilmunud Ene Kõresaare, Kristiina Müüri ning Tiiu Kreegipuu artiklis “Journalistic commemoration of Molotov-Ribbentrop Pact in Estonia 1989-2009” (2013).

Lisaks on ilmunud ka artiklite kogumik “Europe 70 years after The Molotov-Ribbentrop pact” (2009), mis toetub 2009. aastal Euroopa Parlamendis Balti riikide poolt korraldatud samanimelisele konverentsi ettekannetele. Artikli kogumiku üldiseks sõnumiks on olnud MRP mõju Balti riikidele, rõhutades selle juures just kommunismi kuritegusid.

Militaar-tsiiviilsuhteid Eestis on Merle Maigre analüüsinud oma magistritöös “Post-Communist Transition in Civil-Military Relations. The Case of Estonia” (2005). Töö fookuses on sõjaväelaste ja riigiametnike riigikaitsealine suhtekorraldus. Uurimuses on esile tõusnud müüt, et poliitikud müüsid Eesti NSV Liidule maha ehk siis riik loovutati 1939. aastal ilma vastuhakuta. See müüt on omakorda mõjutanud sõjaväelaste suhtumist poliitikute otsustesse tänapäeval ning raskendab läbi viia uusi tsiviil-militaarreforme.

Lisaks sellele, kuidas on 1939. aasta sündmusi käsitletud poliit-ajaloolistes uurimustes, olen vaadanud ka seda, kuidas N. Liidu historiograafias 1939. aasta sügise sündmusi ja Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud lepingut kajastati. Nii “Eesti NSV ajalugu” (Naan 1952) kui ka “Eesti NSV ajalooõpik kõrgkoolidele” (1980) õpikutes on 1939. aasta sügise sündmused seotud 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooniga Eestis ning neid kirjeldati osana revolutsioonilise kriisi kujunemisel. 1952. aasta õpikus pole Molotovi-Ribbentropi pakti kohta midagi mainitud. Küll on aga see sisse toodud 1980. aasta õpikus, kus on pakt ära mainitud ning lisatud selgitus: “Sellega võeti imperialstlikelt riikidelt võimalus luua ühtne Nõukogude-vastane rinne ja NSV Liit võitis aega oma kaitsevõime kindlustamiseks. Ühtlasi kõrvaldas see leping ajutiselt ohu, et hiterlased okupeerivad Baltimaad.” (Eesti NSV ajalugu II osa 1980: 34)

Kummaski õpikus ei ole II maailmasõja algusele pööratud erilist tähelepanu. Ilmselt seetõttu, et NSV Liidu jaoks algas “päris” sõda 1941. aasta 22. juunil NSV Liidu ja Saksamaa vahelise konfliktiga. Sellest on Nõukogude Eestis avaldatud mitmeid mälestuskogumikke, nt “Suure võitluse algus” (1956), “Ühises rivis, ühise vaenlase vastu” (1969).

1939. aasta sügise sündmuse on käsitletud paguluses ilmunud ajalooramatutes. Nii on näiteks ära mainitud juba 1946. aastal ilmunud ajalooõpikus MRP salaprotokoll, avades sellega tee ülejäänud 1939. aasta sügise sündmuste kajastamisele (Ojamaa, Vemper 1946).

Eestis kirjutati 1939. aasta sügise sündmustest pikemalt alles peale seda, kui Moskvast oli MRP salajaste lisaprotokollide olemasolu ametlikult tunnustatud 1989. aasta lõpul (Lindpere 2009: 19-22). Esimeseks põhjalikumaks käsitluseks oli Eestis “Kodu lugu I ja II” (Laar, Valk, Vahtre 1989), mis tugines vastavates osades peamiselt paguluses ilmunud ajalookirjandusele (Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. II köide 1955) ning Eesti Muinsuskaitse Seltsi ajalooarhiivi käigus laekunud materjalidele, mis asuvad praegu Eesti Muinsuskaitse fondis Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA, f 342). Molotov-Ribbentrop paktile anti selles käsitluses kande roll. Laar, Valk ja Vahtre toovad oma käsitluses välja, et Eestil polnud peale MRP alla kirjutamist enam tegevusvabadust ning järgnevad otsused suruti 1939. aasta sügisel Eestile lihtsalt peale. See diskursus on Eesti historiograafias ja ka avalikus arutelus suuremate muudatusteta püsinud tänapäevani. Kuigi vahepeal on ilmunud arvukalt uusi artikleid ning mõni raamatki, mis Eesti valitsuse poolt 1939. aasta sügisel langetatud otsustesse kriitiliselt suhtuvad, nt “Hääletu alistumine.” (Ilmjärv 2010), kuid need on seni kaasa toonud vaid väikseid muudatusi. Poliitilise ajaloo käsitlustes on viimasel ajal kerkitanud üles küsimusi ning on avatud vaidlus sellest, kas Eestil oli ka mingeid muid lahendusvariante (Ojalo 2010).

Lisaks poliitilise ajaloo käsitlustele on viimasel ajal hakatud uurima, mis rolli on MRP Euroopa rahvaste mälu kultuuris etendanud. Artiklite kogumikus “Der Hitler-Stalin-Pakt 1939 in den Erinnerungskulturen der Europäer” (2011) on Jan Lipinsky vaadelnud näiteks, kuidas Ida- ja Kesk-Euroopa rahvad 1939. aastal pakti salajasest lisaprotokollist teada said ning millist rolli on see eri maade historiograafias etendanud. Lipinsky väidab, et muude tegurite kõrval aitasid pakti salajase protokolliga tingimusi valgustada Eestis 1939. aastal kohalikud baltisakslased, kes olid Berliinist vastavat informatsiooni saanud. Mis puutub aga hilisemasse historiograafiasse, siis jäi juba salajase lisaprotokolliga enda olemasolu Nõukogude Liidus tabuteemaks. Seda polnud olemas ka NSVL satelliitriikide historiograafias. Lipinsky toob välja seiga, et kui Läänes võidi salajasest lisaprotokollist rääkides silm kinni pigistada, siis Nõukogude Liidus kas või selle eest vangi panna. (Lipinsky 2011: 49-84)

Lipinsky pöörab suurt tähelepanu pagulaste tööle MRP lisaprotokollide avalikustamisel ning nende tähtsusele avalikus vastupanuliikumises, mis oli eriti tugev Balti riikides. MRP

salajased lisaprotokollid etendasid suurt osa ka Baltimaade iseseisvuse taastamisel ning Nõukogude Liidu lagunemisel. (Lipinsky 2011: 49-84)

Seni on 1939. aasta sündmusi uuritud ajalooliste perioodide narrativiseerimise kaudu II maailmasõja kontekstis. Lisaks on pärimuslikus ajaloos uuritud mitmeid teisi ajaloolisi perioode ning sündmusi. Järgnevalt annangi lühiülevaate senistest sündmuste uurimustest pärimuslikus ajaloos.

Pärimusliku ajaloo perspektiivist on sündmuse mõistet lahti mõtestanud Kirsti Salmi-Niklander ja Tiiu Jaago. Soome folklorist ja pärimusliku ajaloo uurija Kirsti Salmi-Niklander on vaadelnud sündmuse erinevaid tähendusi ajalooteaduses, antropoloogias ja jutustamise kontekstis, milles jõuab ta järeldusele, et erinevustest hoolimata allub sündmuse määratlemine teatud üldpõhimõtetele. Esmalt, sündmusel on kindel algus ja lõpp; teiseks, sündmusel on nimi ja kolmandaks, sündmusel on teatud seos perioodide või murrangutega üldises ajavoolus (Salmi-Niklander 2009: 22). Samas võib sündmuse olemus olla palju laiahaardelisem. Nii on Tiiu Jaago vaadanud omaette sündmusena esitamistegevust. Jaago on käsitlenud sündmusena nii filmi esitamist kui ka filmimist (Jaago 2010a). Jaago jaoks võib ka meenutamise situatsioon ise olla sündmus (vt Jaago 2010b).

Sündmuse uurimisel saab oluliseks raamistik, milles see esitatakse. Tiiu Jaago on toonud välja, et sündmuse (antud juhul siis Kihnu traditsioonilisest pulmast filmi esitamine) esitamise ajast ei saa mööda vaadata sündmuse esitamise (filmimise) ajal olnud välistest mõjuteguritest. Lisaks on Jaago rõhutanud, et ka hilisem aeg ja koht mõjutab sündmuse interpretatsiooni. (Jaago 2010: 367 – 382)

Mineviku erinevaid esitusviise ja nende seostamist jutustamise eesmärkidega on vaadelnud Tiiu Jaago artiklis “Sündmus - mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes”(2010). Jaago tõdeb, et eri valdkondades võidakse uurimisel kasutada küll identseid või sama tüüpi allikaid, ent allikatele esitatakse siiski erinevaid küsimusi. Poliit-ajaloolises käsitluses keskendutakse jutuvälisele sündmusele (mis tõepoolest juhtus), pärimuslikus ajaloos aga sündmusest saadud kogemusele ja selle esitusviisidele (narratiivsusele). Nii võidakse suhestada oma lugu teiste olemasolevate ajalooesitustega, ent võib ka vastupidi – käsitleva ajaloo sündmus on paigutatud suhtesse kirjutaja elukäiguga. Minevikusündmuste ja nende tõlgenduste uurimine lähtub peaaesjalikult kolmest märksõnast – sündmus, kogemus, tähendus ning omavahelisest seotusest (sündmus ei ole ainult jutustatav sündmus, vaid ka jutustamine ise). (Jaago 2010: 183 - 204)

II maailmasõja järgse ajajärgu uurimisega on tegelenud veel Eda Kalmre (2007) ja Ene Kõresaar (2005). Kalmre küsimus allikatele on, kuidas kogeti võimu vahetust ja kuidas Nõukogude võimust tänapäeval räägitakse. Kõresaare uurib, mida on tõstetud esile eestlaste lähiajaloo-kogumuses, mida ütlevad Eesti 20. sajandi ajaloost tekkinud ajaloopildid identiteedi ja “mälukultuuri” kohta nõukogudejärgses Eestis. Mõlemas uurimises on tähelepanu juhitud kontekstile, mil jutustused kirjutatud on ehk siis minevikukirjeldused sõltuvad kirjutamisajast. Kalmre on uurinud sündmust folkloristika kaudu ning keskendub kuulujuttudes esinevate sümbolite lahtimõtestamisele. Ene Kõresaar on see-eest seadnud eesmärgiks leida nõukogude aja üldisem kujutamiskiivi – lugude ideoloogia. Ideoloogiat on Kõresaar võtnud tõlgendamiseks. Samas on pööranud Kõresaar tähelepanu lõhele, mis tekib jutustaja mõistmise ja ideoloogia vahel, st uurimises on kohtunud kaks interpretatsiooni: uurija ja elulookirjutaja oma. (Kõresaar 2005: 31-36)

Ajaloo-sündmust on lähemalt uurinud Anne Heimo. Heimo on uuritavaks objektiks võtnud 1918. aasta kodusõja sündmused Sammatis. Heimo lähenemisviisist lähtudes on ajalugu pidevalt loodav minevikutõlgendus ning on sotsiaalses suhtluses loodud. Ta rõhutab, et ei saa eeldada, et kohalikud, ametlikud, teaduslikud jne ajaloopildid oleksid teineteisest eraldatud. Nii on Anne Heimo käsitlenud ajaloosituste omavahelisi mõjusuhteid ning vaadanud inimesi kui ajaloo loojaid. (Heimo 2010, Jaago 2011b: 152-158 kaudu)

Allessandro Portelli ajaloo-st jutustamise mudelile on omaelulooliste allikate analüüsis eelnevalt toetunud Tiiu Jaago ja Ene Kõresaar artiklis “Complementarity of sources in studying adaptation: an oral history viewpoint” (2008) ning Kirsti Jõesalu ja Ene Kõresaare “Privaatne ja avalik nõukogude aja mõistmises ühes keskastme juhi eluloo näitel” (2011). Jaago ja Kõresaare töös on töös võtnud uurimise alla kaks erinevat tüüpi allikat – üks omaelulooline jutustust, teine Nõukogude kohtutoimik. Kõresaare ja Jõesalu (2011) fookuses oli küsimus, kuidas nõukogudeaegne argielu maailmast on omaeluloolises jutustes kirjutatud. Mõlemas töös on Portelli mudelile toetudes soovitud avada seda, kuidas nõukogude ametlik ja privaatne sfäär omavahel suhestuvad.

Käesolevas töös toetun senistele etnoloogia ja folkloristika uuringutele, kus on sündmuse uurimisel rõhku pööratud kontekstile, ajale ning jutu/teksti loojale. Sündmuse tõlgendus ei pruugi alati jääda ühte valdkonda kinni - selles võib leida nii kultuurilisi, ajaloolisi, teaduslikke, sotsiaalseid jne mõjutusi.

Teoreetiline raamistik

Käesolevas töös olen vaatluse alla võtnud poliit-ajaloolised sündmused, millele lähenen pärimusliku ajaloo vaatevinklist. Ajaloo uurimisvaldkonnas on sündmus, protsess ja periood põhikategooriad, mille omavahelisi seoseid käsitletakse harva. Nii võib näiteks Prantsuse revolutsioon olla ühe teadlase silmis sündmus, teisele protsess ning kolmandale periood (Kalela 2000: 127). Salmi-Niklander jaoks on ajaloosündmused selgepiirilised, nimedega ja (konkreetsed) alguse ja lõpuga dateeritud. Samas leiab ta, et antropoloogi defineeritud sündmus on konkreetne ja sageli argisem kui ajaloolase sündmus. (Salmi-Niklander 2009: 21).

Siinses töös on nii ajaloo kui ka antropoloogia sündmuse mõiste omavahel põimunud. Uuritavates mälestusjutustustes on kirjeldatud ajaloosündmuse, mis on mälestuses ajalises ajas fikseeritud, enamasti pandud mingi peatüki (perioodi) kirjelduse juurde. Samas on mälestustesse kaasatud argisem pool, st antud sündmusele omapoolne raamistik. Seetõttu olen lähenenud mälestusjutustustele pärimusliku ajaloost vaatenurgast ning pööran tähelepanu sellele, kuidas on ajaloolise sündmuse mälestusjutustustes tõlgendatud.

Huvitav on jälgida, kuidas on individuaalsel-kogukondlikul tasandil ajaloosündmuse mälestusjutustuses esitatud. Seda enam, et sündmuste tõlgendus ei läinud kokku Eesti NSV ametliku ajalookäsitlusega. Seetõttu soovin pöörata tähelepanu sellele, kuidas mälestusjutustuste individuaalsed kogemused mõjutavad kollektiivset mälu ning *vice versa*. Mälu keerukuse paremini mõistmiseks käsitlen järgnevalt kollektiivset, individuaalset ning ametliku mälu omavahelisi suhteid ning isiku-subjekti tähtsust mälestusjutustuse kujunemisel.

Ajaloolise pärimuse mõistmisel on olulist rolli etendanud sotsioloog Maurice Halbwachsi raamatus "On Collective Memory" (Halbwachs 1992), kus ta toob välja teesi, et individuaalne mälu on alati vaid osa kollektiivsest või grupi teadvusest. Mälu võib tunduda isiklikuna meie jaoks, kuid on alati mõjutatud-jagatud grupi - perekonna, sotsiaalse grupi või isegi rahvuse - mälestuste poolt. Halbwachsi silmis on individuaalne mälu mõjutatud kollektiivsest mälestusest ega eksisteeri üksinda. (Halbwach 1992, Abrams 2010: 95 kaudu)

Samas ei saa jätta tähelepanuta individuaalse mälu olulisust ning selle autonoomsust välistest mõjutustest. Abrams leiab, et individuaalse mälu kaudu on edastatud emotsionaalset pagasit.

Emotsionaalse pagasi all on mõelnud seda, kuidas indiviidi on mõjutanud läbielatud kogemused, kuidas ta on end väljendanud verbaalselt/kirjalikult ning kuidas on tajunud kultuuri (Abrams 2010: 54). Seega tuleb arvestada isiklike läbielamiste ning nende seosega ühiskonnaga. Järjest rohkem levib kaasajal nii kollektiivse kui ka individuaalse mälu ühendamine ehk nende vahelise vastastikuse sõltuvuse rõhutamine. Mälu kujunebki pigem välja suhtlemisel nende kahe suuna vahel (Abrams 2010: 97).

Vahet tuleb teha ka kollektiivse mälu ja avaliku ehk institutsionaalse mälu vahel, nagu pärimusliku ajaloo uurija Alessandro Portelli rõhutab. Demokraatlikus ühiskonnas kujuneb ametlik ajalugu välja võimu kaasabil: ajakirjanduse, kooliõpikute, teleseriaalide järgi (Portelli 1991, Abrams 2010: 10 kaudu). Nii võib ametlik diskursus mõjutada ka mälestuste sisu. Joan Scott on väitnud, et omaeluloolised allikad ei saa kunagi edastada objektiivset tõde ilma ühelegi suuremale diskursusele toetumata. Ta rõhutab, et kogemus tuleb esile erinevate diskursuste kaudu. (Scott 1992, Abrams 2010: 55 kaudu) Ka Skultans on toonud välja, et mälestustes on kasutatud kättesaadavaid kultuurilisi ressursse. Nii võib olla oma kogemus kohandatud avalike tekstidest saadud teadmistega. (Skultans 1998: 29-45) Sellel kombel on avaliku ehk institutsionaalse mälu mõju märkamatu, kuid ikkagi tajutav.

Soome folklorist Ulla-Maija Peltonen on juhtinud samuti tähelepanu avalikule teadmisele, mis kattub Portelli avaliku ehk institutsionaalse mäluga. Avaliku teadmise kõrval on Peltonen välja toonud veel nn teise teadmise, mis jaguneb kaheks: vaikseks ja vastu-/nõrgaks teadmiseks. Teise teadmise all on Peltonen rõhutanud isiku kogemuslikku poolt, mis on seotud nii mäletamise, vaikimise kui ka unustamisega. (Peltonen 2009: 14-19) Teist teadmist võib siis ka vaadata kui individuaalset mälu. Peltonen on rõhutanud, et teise teadmise kaudu võib jõuda informatsioonini, mida ametlikud kanalid ei edasta (Peltonen 2009: 18). Samas see teadmine võib olla pikka aega mahavaikitud või hoitud endale, nagu seda Peltoneni on seda välja toonud endise GULAGi vangi Tauno mälestuste uurimises. Mingitest kogemustest rääkimise taga võib olla kartus või lihtsalt soov mitte kurnata teisi oma raske looga. Üks põhjus, miks kardetakse nn teisest teadmist rääkida, võib olla tingitud sellest, et totalitaarsetes ühiskondades püütakse ametlikku mälu muuta ainuvaldavaks ning individuaalse mälu kandjaid võidakse kõrvaldada kasvõi füüsilisel teel (Abrams 2010: 101-102). Ent see oleneb palju ka ühiskonnast.

Põhjalikumalt on kollektiivse ja individuaalse mäluga tegelenud Alessandro Portelli, kes kinnitab, et siingi areneb mälu välja suhtluses nende kahe vahel. Portelli on põhjalikult uurinud II maailmasõja ajal 1944. aastal Itaalias Saksa vägede poolt toime pandud

repressioone ning kinnitab, et nende mälestustalitused kujutavad endas erinevate mälude põrkumisvälja. Kui ametlik ehk institutsionaalne mälu näeb langenutes kangelasi ning süüdistab nende hukkumises saksa vägesid, siis kogukondlik ehk sotsiaalne mälu näeb asju teisiti ning peab süüdlasteks kommunistlikke partisane, kelle rünnakud sakslaste vastu töid kaasa repressioonid kohalike elanike hulgas. Veel radikaalsem on selles suhtes ohvrite omaste poolt kantud individuaalne mälu. (Portelli 1991 , Abrams: 2010:101-102 kaudu)

Individuaalse ja kollektiivse mälu suhte vaatamine läbi subjektsuse on mälestusjutustuste mõistmisel olulisel kohal. Kuna olen võtnud uurimise alla mälestusjutustused, mis on kirjutatud Nõukogude ajal, siis vaatan ka seda, kuidas nõukogude võimu all oleva isikut seni mõistetud on. Seda enam, et Nõukogude ajal valitses diskursus, milles on indiviid tagaplaanile seatud ning kus eeldatakse, et isik defineerib end kommunismi ideoloogia kaudu.

Mõistmaks avaliku diskursuse mõju mälestusjutustustele, on Igal Halfin (2011) uurinud lähemalt bolševike omaeluloolisi allikaid ning jõudnud järeldusele, et mälestustes on sulandunud kokku isiklik (privaatne) ja proletariaadi/partei (avalik) lugu. Halfini sõnul ei saa mälestusjutustustes privaatset ja avalikku tasandit teineteisest eraldada. (Halfin 2011: 157-166) Nii on ka Chatterjee ja Petrone rõhutanud, et Nõukogude Liidu isiku (sovieedi) uurimisel ei saa eeldada, et kõik võtsid ametliku käsitluse poolt nn loodud bolševistliku omadused isiku omaks ning et ühiskonnas puudus igasugune privaatne eluviis. Pigem avaldusid isiklikud tõekspidamised erinevates vormides – nt sotsiaalsetes suhetes ühiskorterites, kasarmutes, suvilates jne, mis andis soodsa pinna loomaks uusi identiteete. (Chatterjee & Petrone 2008: 986) Seega ei saa eeldada, et Nõukogude Liidu ajal kirjutatud mälestusjutustused kajastavad ainuüksi sovietslikku ideoloogiat, neis leidub ka kogukondlikku ning individuaalset mälu. Nii ka tuleb antud töös esile kahes grupis – ENSV ja EMS kogutud mälestusjutustes, et kirjutamisel pole lähtutud ametlikust ajalookäsitlusest vaid pigem kogukondlikust mälust, mis on tekkinud inimeste läbikäimise ja suhtlemise tulemusel. Inimesed vahetavad oma individuaalseid kogemusi, need levivad teatud ühiskondlikus grupis ning moodustavad niimoodi kogukondliku mälu (Abrams 2010: 102).

Mälestusjutustustes kollektiivse ja individuaalse mälu suhte uurimisel tuleb tähelepanu pöörata seega subjektile ehk kirjutajale enesele. Selleks, et mõista isikut kui sellist, on Choi Chatterjee ja Karen Petrone (2008) välja toonud Jerrold Seigeli Sigismund Freudile ja lääne filosoofiatraditsioonile toetuva kaasaegse isiku mudeli, millel on kolm tasandit. Esimene neist viitab isiku puhul bioloogilisele olendile, kellel on materiaalsed ja kehalised vajadused;

teiseks isikule, kes on mõjutatud sotsiaalsetest diskursusest ja kultuuri koodidest; kolmandaks reflektiivsele isikule, kes on eneseteadlik. (Chatterjee & Petrone 2008: 967). Nii ei ole mõjutatud isik ainuüksi avalikust ehk ametlikust diskursusest.

See, mis mälule – kas ametlikule, kollektiivsele või isikikule – on mälestusjutustustes toetunud, uurib Alessandro Portelli. Nii on ta jaotanud jutustamistasandi⁴ kolmeks – ametlikuks (institutsioon, „nemad“ positsiooni), kogukondlik (lähim ümbruskond, „meie“ positsioon) ning isiklikuks („mina“ positsioon). Kui kirjutaja on toetunud kõige enam isiklikule tasandile, võib eeldada, et kirjutaja on ise oma loo kangelane. Samas kui narratiivis on lähtunud kogukondlikust või isiklikust jutustamistasandist, viitab see sellele, et ta pole nii enesekindel enda loos ning jätnud enese seisukohad tagaplaanile. (Portelli 1997: 45-58, 35, Abrams 2010: 116 kaudu)

Mälestusjutustuses võib seega esineda samaaegsel nii ametlik, kogukondlik kui ka isiklik mälu. See, mis mälu neist kõige enam esil on, sõltub aga kirjutajast kui subjektist endast.

Meetod

Pärimuslik ajalugu esitab küsimused “mida on räägitud?”, “kuidas on räägitud?”, “miks on räägitud?” ning “mida see tähendab?” (Abrams 2008: 1). Pärimusliku ajaloo kaudu soovatakse jõuda ka selliste sündmuste ja kogemuste juurde, millest võivad ametlikud ajaloo dokumendid mööda vaadata. (Salmi-Niklander 2009: 19) Nii ka antud töös soovin näidata erinevate inimeste tõlgendusi toimunud ega soovi toetuda ainult ametlikele dokumentidele.

Mineviku tõlgendused on seotud kirjutaja(jutustaja) enda kogemuste ja teadmistega ning sellega, mil viisil ta neid on talletanud. Niedermülleri arvates toetub kirjutaja isiklikule kogemusele, mitte kollektiivsetele faktidele. Samas tõdeb ta siiski, et indiviid on osa ühiskonnast ning on sellest mõjutatud. (Niedermüller 1988: 454) Seega annab autor mälestuste kaudu edasi isiklikku arusaama reaalsusest. Nagu eelpool tõdesin, on Maurice Halbwachs rõhutanud, et mälestusi konstrueeritakse ühiskonnagruppides – st sotsiaalsed grupid määravad, mis on „mälestusväärne“ ja mis mitte. Vastavalt sotsiaalsele kontekstile on antud indiviidile raamid, mille piires meenutada ja mäletada. Samas ei välista Halbwachs seda, et individuaalne mälu võib korraga kuuluda mitmesse kollektiivsesse mällu. (Miztal

⁴ lähemalt on jutustamistasandid lahti seletatud meetodi all.

2003: 101-102). Seega tekib küsimus, kuivõrd on omavahel eristatud isiklik kogemus kogukondlikust kogemusest ning kas mälestustesse on kaasatud ka ametlikku teadmist.

Selleks, et mõista paremini tõlgendusi sündmustest, toetun allikaid uurides Portelli jutustamismudelile. Portelli eraldab tekstis kolm tasandit: institutsionaalne, sotsiaalne ja isiklik. Kuigi ta on toonud välja erinevad tasandid, rõhutab ta siiski, et neid omavahel täielikult eraldada ei saa – üks tasand üksi ei kannaks sõnumit edasi. Institutsionaalsel tasandil on tekst kirjutatud umbisikulises vormis ning väljendab seda, mis toimus riigi või rahva tasandil. Sotsiaalne tasand hõlmab endas ümbruskonda, kogukonda (küla, naabrid) ning töö keskkonda. Tekstis on üldiselt kasutatud sotsiaalsele tasandile viitamises “meie” vormi. Isiklikul tasandil on toetunud kodule ja perele, lisaks veel sündmustele nagu nt sünd, surm, lapsed jne. Keeleliselt on isiklikul tasandil kasutatud „mina“ vormi. (Portelli 1997: 27)

Niedermüller leiab, et mälestusi (elu ajalugusid) uurides tuleb tähelepanu juhtida sellele, milliseid sündmusi on autor soovinud kirjeldada ning milliseid on ta maha vaikinud (NiederMüller 1988: 457). Samale aspektile pööran tähelepanu ka käesolevas analüüsis.

Mälestusi uurides olen pööranud tähelepanu 1939. aasta sügise sündmustele: MRP, II maailmasõja algus, baaside leping ja Nõukogude Liidu vägede sissemarss. Mälestuste analüüsis olen toetunud Portelli jutustamismudelile, mis on antud töö raames kujunenud järgnevalt:

- 1) Institutsionaalne tasand, mis edastab riiklikku suhtumist ning mida on nimetatud ka ametlikuks ajalooks. Institutsionaalne tasand väljendub riigimeeste tegevuses, üldsuses levinud arvamuste edastamises, raadiost/ajalehest saadud informatsioonis jne. Institutsiooni tasandi alla kuulub veel Nõukogude Liidu, Saksamaa või Läänderiikide tegevuse kirjeldus. Kuigi Portelli on välja toonud, et institutsiooni tasandil kasutatakse umbisikulist vormi, siis uuritavate tekstide sees on mõiste “meie” all mõeldud ka Eesti Vabariiki.
- 2) Sotsiaalne tasand annab sissevaate kogukonda, kuhu jutustaja kuulub – nt sõjaväelane kirjeldab sõjaväe staabis toimunud tegevust ja arutelusi; üliõpilane edastab tartlaste/noorte hoiakuid. Tihti on „meie“ all on viidatud eestlaste kui rahva arvamusele.
- 3) Isiklikul tasandil on toodud välja kirjutaja enda kui ka lähedaste inimeste tegevused ning arvamused.

Lisaks olen mälestusi analüüsis pööranud tähelepanu Fairgloughi poolt esitatud küsimustele sündmuse uurimuses: 1) mis sündmused on välja toodud, mis välja jäetud; 2)

kuivõrd detailselt on sündmust kirjeldatud; 3) mis järjekorras sündmused esinevad; 4) kas leidub veel lisateavet (selgitusi, põhjuseid, hinnanguid) sündmuste kohta (Fairclough 2003: 24)

Analüüsiks valitud mälestusjutustused

Oma töös olen kõik mälestused koondanud ühe mõiste alla – mälestusjutustused ehk (eluloolised) mälestused. Rutt Hinrikus on eluloolisi mälestusi (*Lebenserinnerungen*) nimetanud minevikust jutustavateks autobiograafiateks. (Hinrikus 2003: 172). Kuna ka enamused autoreid on oma kirjutisi nimetanud mälestusteks, siis leian, et antud uurimuses on see sobiv üldnimetus.

Salmi-Niklander on sündmusest lähtuvalt jaotanud jutustused kolmeks: sündmusjutustus, mälestusjutustus ja kogemusjutustus. Sündmusjutustuses on teemadeks tavapärased sündmused, mis toimusid lähiminekis – nt matkad, peod, võistlused. Mälestusjutustuse keskmes on nn suured kogemused – nt sünnid või dramaatiline ajalooline murrang. Kogemusjutustus on seotud meenutaja elu olulisemate sündmustega. (Salmi-Niklander 2009: 20). Siinses töös kasutavad allikad kvalifitseeruvad enam jaolt mälestusjutustustena.

Töös kasutatavad mälestused on üles ehitatud kronoloogiliselt ning enamasti keskendunud mingile perioodile. Tihti pole mälestustes kirjutamisaega välja jõutud ning välja on jäänud andmed jutustaja enese päritolu ja perekonna kohta. Mälestustes on kirjeldatud pigem elu (aja)lugu. Abrams on rõhutanud, et elu ajalugu on kronoloogiliselt üles ehitatud jutustus inimese elust, mis keskendub erinevatele elu episoodidele (Abrams 2010: 40). Nii ka mitmed uurimise alla olevad mälestused (näiteks Luts, Kasak, Roots, Kärp) on üles ehitatud episoodidena, mis omakorda on jaotatud väiksemateks teemadeks (nt Alfred Lutsu mälestuste suurema teema “Ohud kerkivad silmapiirile” alla kuulub 10 alapeatükki, esimene neist nimega “Punaarmee demonstreerib Eesti piiril. Saksamaa näitab huvi”).⁵

Etnoloogias on rõhutatud, et üks tõlgendus pole *a priori* parem eelmistest. Vastavalt ajale, kogemustele ja kontekstile luuakse uusi tõlgendusi. Aja jooksul võib muutuda see, mida mäletatakse ja kuidas seda mäletatakse (Abrams 2010: 102). Mälu kombineeruvad omavahel minevik, vahepealsed kogemused ning olevik. Jutustamisel saab oluliseks aeg ja

⁵ Lähemalt mälestusjutustuste ülesehitusest kirjutatan järgnevatel peatükkides autorite tutvustuste juures

kontekst, millal narratiiv kirjutatud on. Narratiivi on haaratud nii olevik kui ka suhtumine minevikku. Arusaama minevikust mõjutavad mitmed avalikud tekstid kui ka grupid, kuhu inivid kuulub. Üks tõlgendus minevikust pole kõrgemal teisest tõlgendusest. Uuriija on ka ise ajas muutuv. Nii võib uuriija mingeid nähtusi tõlgendada erinevalt. Samas Andrews on rõhutanud, et olenemata ajast ja kontekstist ei muutu üks tõlgendus teisest tõsemaks. (Andrews 2008: 37-39) Seetõttu pööran tähelepanu mälestusi uurides ajale ja ruumile, mille alusel olen ka uuritavad mälestused kolme gruppi jaganud: 1) paguluses kirjutatud mälestused; 2) ENSV ajal kirjutatud mälestused; 3) EMS fondi saadetud mälestused. Kuigi kõik mälestused on kirjutatud Nõukogude okupatsiooni ajal, on nende loomiskontekst olnud erinev.

Kõiki uurimise all olevaid mälestusjutustusi seob omavahel see, et neis toimub ajaloo nn valgete laikude täitmine. Eesti NSV ajal kirjutatud mälestustes pole lähtutud sel ajal olnud ametliku ajaloo tõlgendusest ning edastatud on just nn teist teadmist sündmustest (vt Peltonen 2008). Tõösse kaasasin ka paguluses ilmunud mälestused, kuna need on esimesed allikad, mida on hilisemas ajaloo ümberkirjutamises kasutatud (nt Küllö Arjakas 1989 Vikerkaare artiklis “1939. aasta välispoliitika“ viitab teiste allikate seas ka Alfred Lutsu mälestustele). Lisaks on huvitav nentida, et kõik uuritavad mälestused muutusid Eesti Vabariigi taasiseseisvumisega osaks ametliku ajaloo käsitlest.

Paguluses ilmunutest valisin välja neli mälestust: Alfred Lutsu “Heitluse keerises 1.” (kirjutatud 1960/70ndatel ning publitseeritud 1975), Elias Kasaku “Mälestusi” (kirjutatud paguluses 1960ndatel Kanadas, publitseeritud Eestis 2011), Gustav Ränga “Laiemasse maailma” (kirjutatud Rootsisis 1970ndatel, publitseeritud 1988), Ilmar Talve “Kevad Eestis” (kirjutatud Soomes 1980nda alguses, publitseeritud 2007). Autorid on sündinud 19. sajandi lõpus, 20. sajandi esimesel kahel kümnendil, ning kõik nad on kõrgharidusega (kaks neist akadeemikud; kaks sõjaväe taustaga), sünniaastad vahemikus 1896-1919.

ENSV ajal kirjutatud mälestustest olen tõösse valinud neli, mis kõik on publitseeritud taasiseseisvunud Eestis. Valituks osutusid järgnevad: Elsbet Parek „...ja põlvest põlveni kajab. Mälestused (kirjutatud 1960ndatel, publitseeritud 2010), Edvald Loosaar “Eesti mehe lugu” (kirjutatud 1970ndatel, publitseeritud 2006), Peep Kärp „Eesti omariikluse lõpp. Meenutusi ja kommentaare aastailt 1939-1945“ (80ndatel kirjutatud⁶), Harald Roots „Kui

⁶ Autori valduses on 1980ndatel kirjutatud versioon. Hiljem on Peep Kärpi mälestused publitseeritud “Kui õitsengule järgnes häving: meenutusi ja kommentaare Eestimaal 1934-1945” (1996) Suuri muutusi publitseeritud ja 80ndatel kirjutatud mälestuste vahel pole.

võitluseta murdus mõõk“ (kirjutatud 1970ndatel, publitseeritud 1993). Autorid on sündinud 20. sajandi esimesel kahel kümnendil (sünniaastad vahemikus 1902-1913) ning kõik on omandanud kõrghariduse.

Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondis tutvusin lähemalt 100 allikaga⁷, millest lähemaks analüüsiks valisin välja 12. Valiku aluseks sai see, et mälestuses oleks vähemalt ühest uurimise all olevast sündmuses kirjutatud (vt lähemalt Lisa 2). 1980. aastate teisel poolel on EMS allikate autorid enda kohta väga vähe informatsiooni jaganud. Olemasoleva informatsiooni põhjal oli EMS toodud mälestuste autorid sündinud 20. sajandi esimesel kahel kümnendil (v.a üks autor, sünd 1943). Sünniaastad on vahemikus 1913-1934.

EMS mälestused eraldasin 1960-1980. aastail Eesti NSV-s kirjutatud mälestustes seetõttu, et neil on olnud erinev loomislugu. EMS fondi koguti mälestusi suure üleskutse alusel, seevastu Nõukogude Liidu ajal kirjutatud mälestused on üles kirjutatud rohkem omal algatusel ning kindla eesmärgiga jätta jäädvustus möödunud ajast ka tulevastele põlvedele. Lisaks on oluline märkida ka seda, et kirjutatud mälestused olid mõeldud lugemiseks vaid lähedastele, EMS omad aga laiemale publikule. Allikaid eristab ka see, et Eesti NSV grupi mälestused on kirjutatud vahemikus 1960-1980, EMS grupi omad aga 1980ndate lõpus. Kuna mälestused on kirjutatud erineval ajal, siis on huvitav jälgida, kuivõrd sarnased või erinevad võivad mälestusjutustustes olevad tõlgendused olla.

Töö struktuur

Sissejuhatuses tutvustasin töö eesmärgi, teema senist uurimuslugu, teoreetilist raamistikku ning meetodit. Seejärel andsin ülevaate analüüsiks valitud mälestusjutustustest.

Esimeses peatükis tutvustan avalikku teadmist 1939. sügise sündmusest ajavahemikus 1939-1989. Seda sooviga tuua esile erinevuse avaliku ja nn teise teadmise vahel.

Teises peatükis olen uurimise alla võtnud nelja paguluses ilmunud mälestusjutustust. Kirjeldan allikate loomiskonteksti ja autoreid. Lisaks analüüsin, kuidas on 1939. aasta sügise sündmuse nendes mälestustes tõlgendatud.

Kolmandas peatükis analüüsin nelja ENSV ajal kirjutatud mälestusi, Kirjeldan allikate loomiskonteksti ja autoreid. Lisaks analüüsin, kuidas on 1939. aasta sügise sündmusi nendes mälestustes tõlgendatud.

Neljandas peatükis käsitlen kolmeteistkümne Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolises arhiivi Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi mälestusi. Kirjeldan allikate loomiskonteksti ja autoreid. Lisaks analüüsin, kuidas on 1939. aasta sügise sündmusi nende mälestustes tõlgendatud.

Kokkuvõttes esitan diskussiooni, kus toon välja, kuidas on individuaalse-kollektiivse mälu suhe uuritavates mälestusjutustustes edastatud ning millisel viisil on mälestustes ajaloolisi sündmusi tõlgendatud.

1. AVALIK TEADMINE 1939. AASTA SÜNDMUSTEST EESTIS PERIOODIL 1939-1989

Käesolevas peatükis vaatan lähemalt, mis oli avalik teadmine ehk ametlik mälu 1939. aasta sügise sündmustest Eestis perioodil 1939-1989. Peatükis toon välja, mis muutused on toimunud Eestis avalikus teadmises ning kuidas aja jooksul on tõlgendused sündmustest muutunud. Kuna olen mälestusjutustustele lähenenud Portelli jutustamismudeli kaudu, kus üheks tasandiks on institutsionaalne tasand, siis antud peatükk annab hea sissevaate sellele, mis ametlikule teadmisele mälestustes toetutud on.

Ametlik teadmine tugines 1939. aastal Eestis ajalehtedes ning raadios avaldatud informatsioonile, mõlemad olid valitsuse kontrolli all ning esitasid selle seisukohti. Kui mälestustes on lähtunud institutsionaalsetest seisukohtadest, peegeldavad nad tavaliselt 1939.aastal ajakirjanduses avaldatud arvamusi. Ühiskonnas levis siiski ka erinevaid kuulujutte, mille peegeldust me võime kohata mälestusjutustes kogukondlikul tasandil jutustamise juures. Individuaalset mälu mõjutasid aga isiklikud kogemused, nt Nõukogude Liidu lennukite tungimine Eesti õhuruumi, mida inimesed ise pealt nägid, kuid millist infot avalikult ei jagatud. Järgnevalt annan ülevaate avalikust teadmisest 1939. aasta sündmustest.

Selles peatükis olen käsitlenud peamiselt 1939. aasta sügisel, mil sündmused aset leidsid, ning 1980ndate lõpus levinud avalikku teadmist. Kuna ENSV ajalookäsitluses (kuni 1980ndate keskpaigani) on neist vähe kirjutatud, olen sel ajal olnud avalikule teadmisele lähenenud fragmantaarsemalt. Perioodile 1987-89 pöörasin tähelepanu seetõtu, kuna see kattub kolmanda grupi ehk Eesti Muinsuskaitse fondi kogutud mälestuste loomise ajaga. Selle abil saab näha, kuidas ühiskonna muutused mõjutasid EMS fondi mälestusjutustuste sisu.

1939. aasta sügisel elas Eesti Vabariik juba mõnda aega autoritaarse süsteemi tingimustes, mille üheks osaks oli võimude pea täielik kontroll meedia üle. Halliki Harro-Loit on Eesti meedia õiguslikku regulatsiooni uurides, toonud autoritaarse režiimi puhul välja, et ühiskonda jõudvat informatsiooni kontrolliti ja selekteeriti nii palju, kui see tehniliselt võimalik oli ning seda poliitiliselt vajalikuks peeti. Riigipoolse vaatenurga kajastamiseks moodustati juba 1934. aastal peale riigipööret. Riiklik Propaganda Talitus ning valitsuse poolseid seisukohti kajastav ajaleht Uus Eesti. Ilmumist jätkasid aga ka kvaliteetlehed, nagu näiteks Päevaleht ja „Postimees”. Harro-Loit lisab, et aja jooksul kujunes Riiklikust Propaganda Talitusest sisuliselt lehti tsenseeriv asutus, mis tugines erinevatele seadustele, et

võimaldada piirata riigivõimu laimavaid kirjutisi. Neile seadustele ja määrustele tuginedes kasvatas riigivõim kontrolli avaldatava üle, tekitades näiliselt sõltumatutes väljaannetes tugeva enesetsensuuri vältimaks nende sulgemist võimude poolt. Kuna väljaanded ei soovinud astuda samme, mis oleks võinud kaasa tuua nende sulgemise ja seega suure ärilise kahju, üritati üldiselt võimude korraldusi-soovitusi vabatahtlikult täita. (Harro-Loit 1994: 61-83)

Ajakirjanduslikud väljaanded võisid välispoliitika ja sõja kohta edastada ainult riikliku infoagentuuri Eesti Telegraafi Agentuuri poolt vahendatud sõnumeid. Ajaloolane Meelis Sauaek on näidanud, et kui II maailmasõja algust käsitleti ajalehtedes üldiselt üsna põhjalikult, siis peagi tõusis selgelt esile Eesti erapooletuse rõhutamine. Sellele tuginedes arendati lehtedes ka seisukohta, et just erapooletus aitab, mainitud on vaid allveelaev „Orzel” põgenemine. Sellest sündmusest ajalehtede juhtkirjades pikemalt ei peatuta ning allveelaeva lugu vaadati pigem kui mööduva tähtsusega vahejuhtumit (Saueauk 2010 : 10-11)

Kontroll ajakirjanduses ilmuva informatsiooni üle tugevnes veel enam ajal, mil nn. baaside lepingu sõlmimine jõudis otsustavasse faasi. Ajakirjandus ei tohtinud kajastada Eesti ümber tekkinud olukorda, sõjaohtu. Puudutada ei tohtinud ka NSV Liidu agressiivset poliitikat ega tema sõjaahvardusi. Moskvast peetavaid läbirääkimisi kajastati minimaalselt, NSV Liidu nõudmisi ega Eesti ees seisvaid valikuid ei kajastatud. (Saueauk 2010: 9-12).

Kuidas valitsuse kontroll ajakirjanduse üle toimus, on paguluses meenutanud Postimehe ajakirjanik Arno Raag (1971) järgmiselt: „*Mõni päev pärast ülalnimetatud valitsuse koosolekut [mobilisatsiooni väljakuulutamise arutelu – K.L] kutsus Eenpalu ajalehtede toimetajad enese juurde pressikonverentsile, kus kõneles valitsuse seisukohast pidada valjut erapooletust ja nõudis, et sõjakirjelduste avaldamisel ei sümpatiseeritaks üht ega teist poolt. Peame võtma omaks erapooletu maa mõtteviisi ja taktika. „Tooge kirjeldusi sellest, kuidas elasid erapooletud riigid eelmise maailmasõja ajal. Harjutage ka meie inimesi erapooletu seisukohalt sõjasündmuse vaatlema”. (---) Iga päev tuli Tallinnast korraldusi, mitte rängalt ja mitte kuidagi provotseerivalt kirjutada Tassi poolt levitatud süüdistuste vastu või hoopiski mitte kirjutada. Kui Selter pärast Moskvasse saabumist kohe temale esitatud baasid nõudmisega järgmisel päeval tagasi tuli, anti ajalehtede peatoimetajaile salajane informatsioon Moskva nõudmistest, kuid kategoorilise korraldusega sellest vaikida”.* (Raag 1971: 254)

Saueauk on juhtinud tähelepanu sellele, et 1939. aasta sügise juhtkirju vaadates võis lugejale jääda mulje, et Eestis pole midagi lahti. Päevalehes ilmus vaid paari lauseline Päevalehte

teade „Eesti protest N. Liidule”, kus teatati, et Eesti on esitanud Nõukogude Liidule ametliku protesti neutraliteedi korduva rikkumisest Nõukogude sõjalennukite poolt 26. ja 27.septembril. Järgmisel päeva hommikul sai lehtede esikülge kaunistavat baaside lepingu teksti vaadates lugejatele selgeks, mis toimus. (Saueauk 2010 : 10)

Pärast II maailmasõda hakati Läänes ja paguluses 1939. aasta sügise sündmustest juba varakult avalikult kirjutama ja rääkima. MRP lisaprotokoll esimest korda täispikkuses avaldati juba 1948. aastal USA riigidepartemangu poolt. Nõukogude Liit nimetas sellist aktsiooni “ajaloo võltsimiseks” ning protokollile olemasolu ei tunnistanud. Sama seisukoht oli totalitaarsetes ühiskonnas kohustuslik ka kõigile ajaloolastele. (Lindpere 2009: 9)

Eesti NSV ajalooõpikutes on antud sündmusi käsitletud pigem ülevaatlikult. Nii 1954. aasta kui ka 1980. aasta ajalooõpikutes on 1939. aasta sügise sündmused paigutatud 1940. aastal Eestis toimunud sotsialistliku revolutsiooni alla. Nimetatud sündmused on olnud osaks revolutsioonilise kriisi kujunemisel. Erinevus tuleb kahe õpiku vahel sisse Molotovi-Ribbentropi paktist kirjutamisel, õigemini mittekirjutamisel. MRP-d on alles mainitud 1980. aasta õpikus. Samas üldises käsitluses mingit suurt muutust pole – põhirõhk on fašistliku Saksamaa süüdistamisel. Nii pole näiteks ka II maailmasõja juures mainitud Nõukogude kallaletungi Poolale. Baaside lepingust kirjutamisel on rõhutatud, et Nõukogude Liit aitas Eestit sattumast “fašistliku Saksamaa järgmise ohvri ossa” (Eesti NSV ajalugu II 1980: 216).

Eesti NSV-s hakati 1939. aasta sügise sündmustest aktiivsemalt rääkima alates 1987. aastast. Selle algatuse andjaks sai Hirvepargis 23. augustil 1987 toimunud MRP-AEG miiting. MRP-AEG oli oma algtooke saanud 1975. aastal toimunud Helsingis julgeoleku- ja koostöökonverentsist⁸, mille järgi oli Nõukogude represiivpoliitikat võimalik mõõta ja kritiseerida. Sellest haarasid kinni dissidentide grupid, kes löid nn Helsingi grupe, millega informeeriti Läänt inimõiguste rikkumistest Nõukogude Liidus. Inimõigused oli teema, mis omakorda võimaldas ühendada eri rahvusest, usust ja üksikonnaklassidest dissidente. Nii sai juba 1979. aasta 23. augustil silmapaistvamaks Balti riikide aktsioonis Balti apelli läkitamine Atlandi hartale allkirjastanud riikidele. Nõukogude Liidule, Saksa Demokraatliku Vabariigile, Saksa valitsusele ning Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni peasekretärile. Saadetud märgukirjas kutsuti avalikustama Molotovi-Ribbentropi lisaprotokollid ja likvideerima tagajärjed. Selle tulemusel mõistis Euroopa Parlament 13. jaanuaril 1983 hukka Balti riikide okupeerimise Nõukogude Liidu poolt ja nõuti Balti riikide iseseisvuse

⁸ Helsingis julgeoleku- ja koostöökonverentsil asustati Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsiooni (OSCE), kuhu tänaseks kuulub 57 riiki Euroopast, Kesk-Aasiast ja Põhja-Ameerikast.

taastamist. Balti apelli tulemusel vastupanuliikumised Balti riikides elavnesid. Samas aga Nõukogude Liidu repressioonid dissidentide, eriti Helsingi gruppide vastu, tõusis. (Tannberg 2007: 14-18)

Muudatusi ühiskonda tõi 1985. aastal uueks NLKP parteijuhiks saanud Mihhail Gorbatšovist. Gorbatšov mõistis, et riigi pääsmiseks oli vaja sisse viia uusi reforme. Nii alustas ta uutmise ning avalikustamisega. Üheks otsuseks oli poliitbürool vabastada kolmandiku poliitvangidest. Nende seas vabanesid 1987. aastal Eesti poliitvangid Tiit Madisson, Heiki Ahonen, Lagle Parek ja Jan Kõrb, kes asutasid 15. augustil 1987. aastal Molotovi-Ribbentropi Pakti Avalikustamise Eesti Grupi (MRP-AEG). (Tannberg 2007: 23)

MRP-AEG organiseeris 23. augustil 1987 Hirvepargi kõnekoosoleku, mille eesmärgiks oli juhtida tähelepanu Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud mittekalleltungi lepingust ja selle salajastest lisaprotokollidest. See oli esimene kord, kus ENSV-s avalikult räägiti salaprotokollidest. (Tannberg 2007: 35).

Olenemata 1987. aastal alustatud avalikustamise poliitikast, suuri muutusi 1939. aasta sügise sündmuste tõlgendamisel ei toimunud. Gorbatšov hoidis endiselt kinni nõukogude ametlikust ajalookäsitlusest, mille järgi liitusid Balti riigid Nõukogude liiduga vahatahtlikult. Nii on veel 1989. aasta septembris NKLP Keskkomitee pleeniumil peasekretär öelnud, et Balti riikide vabatahtlikult liitumist pole põhjust kahtluse alla seada. Samas vaid paar kuud hiljem - 24. detsember 1989 kuulutas Nõukogude Liidu Rahvasaadikute Kongress MRP lisaprotokollid ebaseaduslikuks ja kehtetuks. (Tannberg 2007: 23)

Kokkuvõtlikult võib öelda, et 1939. Aasta sündmustest hakati rohkem rääkima alles 1980ndate lõpus. 1939. aastal, kui sündmused aset leidsid, kontrolliti juba meedias kajastatavat informatsiooni. Nii oli peamine rõhk II maailma sõja algusel, baaside lepingul ning Nõukogude vägede sissemarsil. Suuri muutusi sündmuste kajastamisel ei toimunud mõni kümmend aastat. Seega Eesti NSV-s avalikult 1939. aasta sündmustest väga vabalt ei räägitud. Pigem levis nn teine teadmine ehk kogukondlik mälu privaatsemas õhkkonnas. Nn teine teadmine toetus isiklikele kogemustele ning 1939. aastal ajakirjanduses ilmunud informatsioonile. Tõenäoliselt mõjutasid teist teadmist ka pagulusest Eestisse levinud kirjandus. Alles 1980ndate lõpus toimus Nõukogude Eestis nõ ametliku käsitluse murdmine. Seega see teadmine, mis enne oli mitteametlik teadmine hakkas alates 1980. aastate lõpust muutuma institutsionaalseks mäluks. Nii on selle muutusi toodud juba sisse EMS fondi kogutud mälestusjutustusse sisse.

2. PAGULUSES KIRJUTATUD MÄLESTUSJUTUSTUSED

Selle peatüki uurimiseliseks on paguluses kirja pandud mälestused ehk mälestusjutustused. Peatükis tutvustan mälestusjutustuse üldist loomiskonteksti. Teises alapeatükis annan ülevaate mälestusjutustustest ning tutvustan nende autorite elukäiku. Seejärel analüüsin mälestusjutustustes kajastatud 1939. aasta sügise sündmuse Portelli jutustamismudeli tasandite kaudu, mille eesmärgiks on esile tuua lisaks nn ametlikule teadmisele ka kogukondliku ja individuaalse teadmise tasandi seisukohti MRP-st, II maailmasõja algusest, baaside lepingust ning Nõukogude Liidu vägede sissemarsist.

2.1. Mälestusjutustuste loomise kontekst

Kõik uuritavad mälestused on kirja pandud erinevates riikides: Rootsis (Alfred Lutsu ja Gustav Ränki mälestused), Soomes (Ilmar Talve mälestused), Ameerikas (Elias Kasak alustas mälestuste kirjutamisega Saksamaal juba).

1939. aasta sündmused pakkusid paguluses võimalusi erinevateks lähenemisteks. Kuigi otsest ideoloogilist survet väliseestlastele polnud ja käsitlused said üsnagi vabalt ilmuda, eksisteerisid siiski teatavad paguluskonna enda poolt kehtestatud piirangud, muu hulgas ka paguluses avaldatud mälestustele.

Paguluses levinud arvamused kujunesid välja ametlike Eesti Vabariigi järjepidevust kandvate institutsioonide – nagu nt eksiilvalitsused ning Eesti Vabariigi diplomaatilised esindajad - mõjul. Pärast II maailmasõda olid pagulastele kättesaadavad andmed NSV Liidu ja Saksamaa mittekalletungilepingu lisaprotokollist, mis sellest ajast alates muutusid osaks pagulaskonna ametlikust ehk institutsionaalsest mälust. Loomulikult ka II maailmasõja algust, baaside lepingut ning Nõukogude Liidu ja Eesti vastastikuse abistamispakti ja Nõukogude vägede sissemarssi käsitleti teises noodis, kui Eesti NSV-s ilmunud ajalooõpikutes seda tehti. Samas, paguluses rõhutati pigem ühteheidvat suhtumist sündmustesse, see tähendab, et valitsuse otsuste ja sõjaväe juhtkonna tehtud otsuste üle ei vaieldud, neid ei kritiseeritud. Tõenäoliselt võis selle põhjuseks olla soov hoida üksmeelsust ja kultuuri kestvust.

2.2.Mälestusjutustuste autorid

Selles alapeatükis annan lühikese ülevaate mälestusjutustuste autorite Alfred Lutsu, Elias Kasaku, Gustav Ränki ja Ilmar Talve elukäigust ning teen ülevaate mälestusjutustuste ülesehitusest, et paremini mõista, mis kontekstis on uuritavaid sündmusi esitatud.

Alfred Luts sündis 1899. aastal Viljandimaal Helmes. Koolipoisina siirdus vabatahtlikult Vabadussõtta. Pärast Vabadussõda komandeeriti ta Eesti Vabariigi Sõjakooli esimesele kursusele, mille lõpetas ohvitserina. Hiljem lõpetas Kõrgema Sõjakooli. 1939. aastal oli Sõjavägede Staabi I osakonna (operatiiv) ülem. Pärast Eesti okupeerimist määrati ta 182. Eesti Laskurdiviisi luurejaoskonna ülemaks ning hiljem ülendati kindralleitnandiks. Saksa okupatsiooni ajal 1941. aastal määrati Luts Tallinna Omakaitse juhiks. 1941. aasta lõpus töötas politseiprefektina Pihkvas ning 1942. aasta augustist samal ametipostil Saaremaal. 1944. aastal määrati ta aga Eesti SS kindralinspektuuri staabiülemaks. 1944. aasta sügisel põgenes perega Rootsi. Hiljem, 1986. Aastal läks edasi USA-sse elama.

Alfred Lutsu mälestused “Heitluste keerises” keskenduvad ajavahemikule 1939-1944. Mälestused jagunevad teemade järgi kolme peatükki: “Eesti riigikaitse”, “Ohud kerkivad silmapiirile” ning “N. Liit okupeerib Eesti” ning need omakorda liigituvad alateemade järgi 23 väiksemaks alapeatükiks. Peamiselt on mälestustes kirjeldatud institutsiooni seisukohti Ülemjuhataja Johan Laidoneri karakteri kaudu. Samas on mälestustes antud edasi sõjaväelaste käsuahelale alluva kogukonna mõtteid-kirjeldusi.

Teise teema esimene alapeatükk “Punaarmee demonstreerib Eesti piiril. Saksamaa näitab oma huvi” keskendub Nõukogude Liidu ning Saksamaa käitumise kirjeldamisele. Peatüki lõpus on ära mainitud MRP, kus rõhuasetus on just salajasel lisaprotokollil. Teine alapeatükk “1. september 1939. Saksa-Poola sõda” viitab juba nimes, et kirjutatud on II maailmasõja algusest. Järgnevad neli alapeatükki “N. Liit nõuab baase”, “Kas sõda või alitsumine? Sõjavägede ülemjuhataja operatiivkäsk nr 1”, “Pineva ooteaja meeleolusid ja sündmusi”, “Eesti alistub N. Liidu baaside nõudmisele” fokuseerivad Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamispakti sõlmimisega seonduvat. Nii on kirjeldatud lepingu sõlmimisele eelnevat kui ka järgnevat perioodi ning pakti tulemina järgnenud Nõukogude vägede sissemarssi Eestisse. Mälestuste ülesehitus on kronoloogiline toetudes olulistele konkreetsetele sündmustele-situatsioonidele. Alfred Lutsu mälestused “Heitluste keerises” publitseeriti 1975. aastal.

Teiseks käsitletavaks uurimiseliseks on sõjaväelase kolonel Elias Kasaku (sünd 1896) mälestused. Kasaks sündis Tartumaal Pühajärve vallas Ilmjärve Mõisas kupja pojana. Ta õppis Tartumaal Aru ministeeriumikoolis, lõpetas Tartu seminari ning 1916. aastal Moksva Aleksei sõjakooli. Hiljem läbis ka Eesti Vabariigi ohvitseride täienduskursused, õppis Kõrgemas Sõjakoolis ning lõpetas 1938. aastal Tartu Ülikooli õigusteaduskonna. Esimese maailmasõja ajal teenis Kasak rooduülemana Vene sõjaväes. Venemaa kodusõjas sõdis ta 1918. a Ukraina ja Vene vabatahtlike vägedes. Vabadussõjast võttis Kasak osa rooduülemana ja töötas varustusvalitsuses. Seejärel oli ta allohvitseride kursuse ohvitser, Narva, Valga ja Tallinna raudteejaama komandant ning sõjavägede staabi III osakonna ülem. 1926-1934 töötas Kõrgema Sõjakooli lektorina. 1934-1939 oli raudtee talituse eksploatatsiooniameti juhataja ning 1939-1940 oli ta samas asutuses talituse abidirektor. 1939. aastal ülendati Kasak kolonelik. Pärast Eesti vabariigi okupeerimist töötas Kasak edasi sõjavägede staabis ja seejärel Tallinna jalaväe sõjakoolis. Nõukogude luure võttis ta oma haardesse, sooviga temast vormida välisagent, ning saatis ta Soome. Sealne kaitsepolitsei arreteeris Kasaku ning saatis Tallinna tagasi, kus Saksa võimud ta vangistasid. 1944. aastal, pärast teistkordset Tallinna koonduslaagrist vabanemist, alustas ta tööd Omakaitse juhtide koolis Kehtnas. 1944. aasta sügisel põgenes Kasak Saksamaale, kust 1950. aastal asus ümber Ameerika Ühendriikidesse. Ameerika Ühendriikides töötas ta lihtsa laotöölise ja ametnikuna. Lisaks oli Kasak Eesti Punase Risti II järgu I astme (1934), Kotkaristi III klassi (1935), Valgetähe III klassi (1938) teenetemärgi ja mitme Vene sõjauumärgi kavaler. (Hiio 2011). Kasak suri 1985. aastal Chicagos.

Elias Kasaku mälestused jagunevad temaatiliselt seitsmeks peatükiks ning on ülesehitatud kronoloogiliselt. Kõigepealt on *sünd*, *koolipõlv* ning seejärel *vanadus* ja *pagulus*. Publitseeritud on vaid teatud osa Kasaku mälestustest, mis keskendusid aastatele ajavahemikus 1939-50. Publitseeritud mälestused on jaotatud neljaks peatükiks: “Teenimine teedeministeeriumis (kuni 28. juunini 1940.a)”, “Punase ja pruuni võimu all”, “Nõrgeneva Saksa võimu all” ning “Põgenikuna Saksamaal”. Ülejäänud alapeatükid on pealkirjastatud vastavalt sellele, kus Kasak ise parasjagu viibis – nt “Viibimine Soomes”, “Tallinna kooduslaagris”.

Kasaku mälestused on küll sõjaväelase omad, kuid need ei esinda Ülemjuhataja institutsiooni ega sõjaväelaste kogukonna seisukohti. Kasaku mälestused on võrreldes Lutsuga isiklikumad, kuna ta avaldab mälestustes ka omaenda seisukohti.

Mälestuste esimeses osas antakse ülevaade 1939. aasta sügise poliitilis-ajaloolistest sündmustest ning neile on juba peatükkide pealkirjades viidatud. Peatükis “Teise maailmasõja puhkemine. N. Liidu sõjalised baasid Eestis” leiavad kajastamist kõik antud uurimuses analüüsitud põhisündmused ning need on esitatud kronoloogiliselt.

Kolmandaks olen valinud Eesti etnoloogia ühe rajaja Gustav Ränga (sünd 1902) - mälestused. Ränk sündis Saaremaal Karja kihelkonna Nõmme külas Orga talus. 1921. aastal omandas ta Kuressaares algkooliõpetaja kutse. 1925. aastal alustas Ränk õpinguid Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas ning paralleelselt õpingutega asus 1926. aastal tööle Eesti Rahva Muuseumis. 1931. aastaks oli ta ülikooli juba lõpetanud ning asunud tööle Eesti Rahva Muuseumi rahvateaduse osakonna juhatajana. 1939. aastal sai Rängast Tartu Ülikooli adjunktprofessor ning järgnenud sõja-aastatel täitis ta ka Eesti Rahva Muuseumi direktori ülesandeid.⁹ 1944. aasta sügisel põgenes Ränk Rootsi, kus jätkas tööd oma erialal Stockholmi Rahvateaduslikus Instituudis ning 1955-1969 oli Stochkolmi Ülikooli etnoloogiadotsent. Pensionile jäädes jätkas Ränk akadeemilise tööga, kirjutades mitmeid uurimusi ja artikleid. Gustav Ränk pani oma mälestused kirja kahes järgus: 1970ndatel ja 1980ndatel aastatel Rootsis.

Gustav Ränga “Laiemasse maailma”(1988) on järg varemilmunud mälestustele “Sest ümmargusest maailmast”(1979). Esimeses publitseeritud mälestustes on Gustav Ränk kirjutanud lapsepõlve maailmast ning kooliõpetaja ametist Saaremaal. “Laiemasse maailma” on jätk eelnevalt ilmunud mälestusele, kus autor on võtnud alguspunktiks 1914. aasta, viidates sellega I maailmasõja algusele. Uurimise all olevad mälestused on jaotatud temaatiliselt kuueks: “Saatuslik 1.august 1914”, “Sõduri- ja õppeaastad Tallinnas”, “Tartu aastad”, “Uues tuuletepoörises”, “Uus algus” ning “Pauguluseestlus”. Gustav Ränk on oma mälestustes kirjeldanud nii lapsepõlve Saaremaal kui ka sellel järgnenud aega Tartus. Ränk on mälestuses soovinud edastada autentselt mõtteid ja tundmusi ajast, mil sündmused aset leidsid.

1939. aasta sügise sündmused kajastuvad teemana “Uues tuuletepoörises” peatükis “Satume järjekordsesse Vene haardesse”. Terve peatükk on pühendatud II maailmasõja alguse sündmustele ning nende mõjule Eestis. Nii 1914. kui ka 1939. aastat on Ränk nimetanud saatuseaastaks. Rõhuasetus on peaausjalikult riigis toimuvate sündmuste kajastamisel ning peatükist on välja jäetud kooli- ja tööelu.

⁹ Lähemalt on käsitletud Gustav Ränga poolt läbiviidud välitöid 1920ndatel Marleen Nõmmela (vt Nõmmela 2007a ja 2007b)

Neljandaks uurimiseliseks on valitud etnoloog Ilmar Talve (sünd 1919) mälestused. Talve sündis Mga alevis, Peterburi kubermangus, kasvas üles Tapal, kus omandas keskhariduse. 1938. aastal astus ta Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda ning 1940. aastal alustas ka tööga Eesti Rahva Muuseumis. 1943. aastal põgenes Talve Saksa mobilisatsiooni eest Soome ning osales vabatahtlikult Jätkusõjas. 1944. aastal pöördus koos soomepoistega Eesti, kus Saksa okupatsioonivõimud ta vahistasid ning saatsid Saksamaale. 1944-1945 oli ta Saksamaal võortööliste laagris Flensburgis, kust 1945. aastal põgenes Rootsi.¹⁰ 1945. aastast alustas ta tööd Põhjamaade Muuseumis assistendina. 1947-1951 jätkas ta etnograafia eriala õpinguid Stockholmi Ülikoolis. 1959. aastal kolis ta Soome Turu linna, kus töötas aastatel 1960-1962 Turu Ülikooli dotsendina, 1962. aastast ülendati ta professoriks. 1968. aastast jätkas ta teadustegevust emeritprofessorina ning uuris põhjalikult töölis- ja linnaolustiku.

Ilmar Talve kirjutas mälestusi 7 aastat, ajavahemikus 1989-1996 Turus. Ajavahemikus 1997-1999 publitseeriti Talve kolm mälestusköidet: “Kevad Eestis”, “Kutsumatu külaline” ja “Kolmas kodumaa”. Töösse valisin ma “Kevad Eestis” mälestused, mis ilmusid Eestis 1997. aastal. Mälestusesse on Talve sisse toonud oma tollaseid mõtteid ning tundeid. “Kevad Eestis” on uuritavatest mälestustes kõige enam lähedal mõistele autobiograafia. Kui võrrelda teiste mälestusjutustustega, on siin isiklik vaatevinkel kõige rohkem esil.

“Kevad Eestis” on jagatud üheteistkümneks peatükiks: “Motivatsioon”, “Kui kõik algas”, “Sugujuures Virumaa läänepiiril”, “Vanemad”, “Linn, kus elasime”, “Koolitee algus”, “Gümnaasiumiaastad”, “Alma Mater Tartuensis”, “Okupatsioonide ja sõja Tartus”, “Esimene maapagu: Soome”, “Eesti sügis”. Peatükkide sees on veel hetkejutustused, millele pole eraldi pealkirju antud, vaid lihtsalt antud number.

1939. aasta sügise sündmustest on Talve kirjutanud peatükis “Alma Mater Tartuensis”. Nagu ka peatükk viitab, on selles peatükis kirjeldatud ülikoolielu Tartus, millesse on haaratud seigad õppetööst ning ka seltsielust. Peatükis on üldiselt esil õppetöö – eksamite sooritamine. Esiplaanil on ka üliõpilasseltsis “Veljesto”, kus veetis enamuse oma vabaajast. Nõnda on 1939. aasta sündmused pigem teiste tegevuste keskele asetatud ega pole niivõrd esile tõstetud nagu Kasaku, Lutsu ja Ränga mälestusjutustustes. Samas on sündmused - MRP-st, II maailmasõja algusest baaside leping – koondatud kohta ühte episoodi nr 35.

¹⁰ Sellest perioodist on Talvel ilmunud humoorikas romaan “Juhansoni reisirid” (1959)

2.3.Mälestusjutustuste analüüs

Järgnevalt analüüsin mälestusi Portelli jutustamise mudeli kaudu, pannes sündmused kindlasse ajalisse järjekorda. Alustan sellest, mida on kirjutatud MRP-st ja selle salajasest lisaprotokollist, II maailmasõja algusest, baaside lepingust ning Nõukogude Liidu vägede sissemarsist 1939. aastal.

2.3.1. Molotov-Ribbentropi pakt

Molotov-Ribbentropi paktist kirjutades on kõik autorid toonud sisse salaprotokollid ning selle mõju Eestile. Seda mainides on jutustuses selgesti eristatud see, et sellest saadi alles hiljem teada. Sama on täheldanud ka ajaloolane Zetterberg (2009), et mitmetes mälestustes on MRP salaprotokoll asetatud II maailmasõjaga seonduvate sündmuste keskele.

Paguluses ilmunud mälestustes käsitletakse MRP-d üldiselt institutsiooni ehk ametliku ajaloo seisukohalt. MRP on mälestuste autorite jaoks olnud järgmiste sündmuste käivitaja.

Kõiki paguluses kirjutatud mälestusi analüüsides võib öelda, et MRP –d on käsitletud nii institutsioonilisel, sotsiaalsel kui ka isiklikul tasandil. Isiklikul ja grupi tasandil on kirjutatud kõige enam Gustav Ränga mälestustes.

Institutsionaalne tasand

Molotovi-Ribbentropi paktist kirjutades on Gustav Ränk kui ka Elias Kasaku mälestustes on sündmusse haaratud tuleviku positsioon. Nii tuleb mälestustes esile, et väidetavalt tajuti juba siis, et MRP võib avaldada ohtu Eesti iseseisvusele.

Kõikides kirjeldustes on ära mainitud MRP-ga kaasnenud salaprotokoll ning selle mõju Eestile. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahelise lepingu ootamatust on välja toonud vaid Kasak: *“Meie olime kindlad Saksamaa kommunismivastases hoiakus ja ei oletanud koostööd Saksa ja N. Vene vahel. Vene-Saksa kokkulepe ja lääneliitlaste vedamine ninapidi oli täielik ootamatus. Võis arvata, et Saksamaa tegi Venele soodustusi. Kuid milliseid? Kõik see rõhus meid.”* (Kasak 2011: 8) Antud tekstilõigus tekitab küsimus väljendid “võis arvata” ja “meid”. Väljendis “võis arvata” on tunda oleviku mõjutusi sündmuse meenutamisel. Selle tekstilõigus väljendi “meie” all on aga tõenäoliselt mõeldud riiki-valitsust, mitte rahvast.

Alfred Luts on Molotov-Ribbentropi paktist rääkides viidanud hoopis Saksa allikale - Walter Hoferi *Die Entfesselung des zweiten Weltkrieges mit Dokumenten* (1960) -, millele toetudes annab lühikese kirjelduse kindral Halderi külaskäigust Eestisse enne Molotov-Ribbentropi pakti sõlmimist. Allika kaudu viitab Luts sellele, et kindral Halderi külaskäigu eesmärk oli anda Eestile nõ hinnang (Luts 1975: 85).

Sotsiaalne tasand

Grupi tasandil on Molotov-Ribbentropi paktist kirjutatud suhteliselt vähe. Ainult Talve ja Ränga mälestustes leiab vihjeid ühiskonnas toimunud arutelude kohta.

Üliõpilane Talve viitab mälestustes vaid üliõpilasseltsi “Veljesto” liikmetele, kellega kuulas raadiot. Selles seltskonnas tõi sündmusest arutelu kaasa pigem muremõtteid: *“Me kõik olime mures, kuid tahtsime ometi olla optimistid ja me ei oodanud, et kohe midagi juhtuda võiks”* (Talve 1997: 195)

Gustav Ränga mälestustes on kirjutatud süngest meeleolust, mis levis tema tutvusringkonnas. Nii on mälestustes ära toodud vestlused Tartu kohvikuist, kus *“heietati edasi oma sassiläinud mõttelõngu, mis kuhugile välja ei viinud”* (Ränk: 1988: 70).

Isiklik tasand

Isiklikul tasandil on toodud välja pigem hetki ja olukordi, millega kaasajal tegeleti. Nii näiteks Gustav Ränk otsis lohutust kohvikuist ja tutvusringkonnast. Oma meeleolu ja hinnangut tookordsetele ärevatele hetkedele on meenutaja edastanud näiteks ilma kirjelduse kaudu *“...ilmad olid masendavalt soojad, täis kirbet suitsuvingu”* (Ränk 1988: 70).

Elias Kasak ning Ilmar Talve on isiklikul tasandil suhteliselt vähe kirjutanud. Meenutatakse juhtumeid, mis tookord aset leidsid. Kasak sai käsu minna Sõjavägede Staapi ning sai noomida, et oli puhkuse ajal võtnud. Talve aga tegi samal ajal ülikoolis eksamit ning veetis aega üliõpilasseltsis Veljesto.

2.3.2. II maailmasõja algus

Maailmasõja alguse sündmustest on kirjutatud kõigis mälestustes. Institutsionaalsel tasandil on rõhk asetatud Poola ründamisele. Alfred Lutsu mälestuses on tähelepanu juhitud ka

allveelaeva Orzeli põgenemisele Tallinnast. Nii institutsionaalsel kui ka grupi tasandil on võetud arutelu alla mobilisatsiooni küsimus. Luts on sellest rääkinud riigimeeste tasandil, ent Kasak on lisanud ka töökaaslastega toimunud arutelu. Kasak on ainuke autor, kelle mälestustes esineb ka grupi tasand. II maailma sõja alguse sündmustest on isiklikul tasandil kirjutatud ainult Kasaku ja Talve mälestustes.

Institutsionaalne tasand

Kõik autorid on ära maininud II maailmasõja alguse - 1. septembril 1939 Saksamaa ründas Poolat. Kõige põhjalikumalt on maailmasõja algusest kirjutatud Elias Kasaku mälestustes. Tema mälestustes on kirjeldatud II maailmasõja alguse sündmuste ahelat: enne sõda toimunud Poola-Saksa suhtlus; Poola ründamine; Prantsusmaa ja Saksamaa sõtta astumine. Kasaku mälestustes on toodud välja ka see, kuidas Eestis sõjale reageeriti – sõjaväelaste puhkused katkestati ning vaikselt üksikkäskudega jagati ülesandeid, et tugevdada sõjalist valmisolekut. Lisaks detailsele kirjeldusele ettevalmistustest, tõuseb esile ka mobilisatsiooni küsimus, mille kohta Kasak kirjutab: *“Laidoner on mobilisatsiooni poolt, kuid president lootis küsimusi rahulikult lahendada, vähemalt esialgu. Ja nii me siis vaatlesime mobilisatsiooni- ja kaitsekavasid ja hoidusime kõigest, mis vihjas sõjale.”* (Kasak 2011: 11-12). “Meie” all on siis siiski viidatud sõjaväelastele ehk grupi tasandile. Siin avaldub taaskord koht, kus on institutsionaalne ja sotsiaalne tasand omavahel tihedalt põimunud. Seda ennekõike lähtuvalt kirjutaja enese positsioneerimist.

Luts on oma mälestustes tähelepanu pööranud allveelaeva Orzeli põgenemisele Tallinnast. Lutsu mälestuses on kirjutatud, et Nõukogude Liit võttis seda kui Eesti sõtta sekkumist. Alfred Lutsu mälestuses on välja toonud uudis Moskva raadiost ning ta on nimetanud selliseid uudiseid Eesti vastaseks propagandaks:

“Seega algas Moskva raadios Eesti vastu sihitud propaganda, mis muutus järjest teravamaks ja agressiivsemaks. Poola allveelaeva põgenemine Tallinnast oli N. Liidule teretulnud sündmus, mis tuli nagu tellimise peale ajal, mil ta Eestis ja teistes Balti riikides asus oma varem planeeritud kava teostamisele. Juba paar päeva hiljem loeti Moskva raadios ette N. Liidu telegraafiagentuuri TASS-i telegramm, milles öeldi, et Poola allveelaevu on nähtud Soome lahes, et nende baasid arvatakse asuvat Eesti rannikul ja et Baltimere punalaevastikule on antud korraldus vaenulike sõjalaevade jälitamiseks.” (Luts 1975: 85-86)

Lutsu mälestustes on kirjeldatud ka tööl valitsenud meeleolu – selle kaudu on antud sissevaade ametlike käikude tagatuppa. Mälestustes on kirjeldatud seda, kuidas Merejõudude juhataja oli pöördunud Sõjaväe Staabi poole sooviga saada juhtnõore situatsiooniks, kus

„Orzeli“ põgeneb. Ülemjuhataja juures olla ka tõstatunud mõte mineerimisest, ent Ülemjuhataja Laidoneri soov oli siiski rahu säilitada. (Luts 1975: 86)

Sotsiaalne tasand

Sotsiaalne tasand tuleb esile ainult Kasaku mälestuses, kus on edastatud tööl aset leidnud arutelusid. Nii on Kasaku mälestustes kirjeldatud 1. septembril Ülemjuhataja juures toimunud nõupidamist, mille teemaks oli riigi kaitsekord ning mobilisatsioon. Nõupidamisel jagunesid arvamused kaheks: *“Rõhuv enamus paistis olevat mobilisatsiooni ja riigi kaitsekorra seadmise poolel. Olid ka mõne kõhklejad, kes arvasid, et meie Eesti kellelgi ees ei ole ja meid jäetakse rahule.”* (Kasak 2011: 11)

Isiklik tasand

Isikliku seisukoha alanud sõja suhtes leiab vaid Talve ja Kasaku mälestustest, kus tuntakse muret nii enda kui ka kodumaa saatuse pärast. Nii on Ilmar Talve 1939. aasta 1. septembrist kirjutades toonud välja oma esimese muremõtte, mis teda haaras, kui ta Postimehe maja juures luges sõja kohta telegrammi, - see oli seotud mobilisatsiooniga: *“Ma seisin seal tükk aega ja mäletan, et ma mõtlesin, et sellest tuleb suur sõda, ja kes sellest sõjast eluga välja tuleb? Ma olin kahekümne aastane ja mu vend oli seitseteist. Me olime sõja jaoks parajas vanuses!”* (Talve 1997: 196)

Nõutut olekut maailmas toimuva suhtes ilmneb Talve arutelu tuleviku üle, kus äkitselt kõik: *“...tundus äkki tühine ja mõttetu”* (Talve 1997: 196) ning kuidas sõda võib tuleviku plaane mõjutada.

Isikliku seisukoha on toonud sõja alguse sündmuste kohta välja Kasak, kes avaldab oma arvamust 1. septembril 1939 Ülemjuhataja juures toimunud nõupidamisel:

“Rõhuv enamus paistis olevat mobilisatsiooni ja riigi kaitsekorda seadmise poolt. /.../ Kõige enam hädaldas lennuväe ülem kindral Richard Tomberg, kuna sõja tõttu meie ei saanud Inglismaalt tellitud lennukeid. Tema kujutusel sõja esimesel päeval kõik meie linnad põlevad ja raudtee lakkab tegutsemast. Segasin vahehüüdega Tombergi hirmukõnet. Minu arvates 1. septembril oleksime tegelikult saama segamatult teostada mobilisatsiooni ja seada riigi kaitsekorda. Seda kahjuks ei tehtud. Ainult käsutusväelased kutsuti kokku, sündis ju see vaikselt üksikkorras.” (Kasak 2011: 11)

Siin astub Kasak selgelt vastu paguluskonnas levinud ametlikule ehk initsutsionaalsele tasandile, kritiseerides mobilisatsiooni mitte välja kuulutamist.

2.3.3.Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt

Baaside lepingust on kirjutatud kõigis analüüsitud teostes ning igal tasandil. Riigi ja valitsuse suhtumist saab hästi välja lugeda Lutsu ja Kasaku mälestustest. See eest isiklikul tasandil on nad kirjutatud napsõnaliselt. Täpselt vastupidiselt on Ränga ja Talve mälestustega, kus sündmusest kirjeldamise peamine rõhk on isiklikul tasandil ning institutsionaalsele tasandile on viidatud vähe. Sotsiaalsel tasandil on arutatud “rahva” arvamuse üle ning antakse mõista, et ühiskonnas puudus üksmeel baaside lepingu sõlmimise suhtes.

Institutsionaalne tasand

Institutsionaalsel tasandil on kirjeldatud sündmuste käiku: on toonud välja, et algselt pidi Karl Selter Moskvas sõlmima kaubanduslepingu. Selle asemel hakati Eestile peale suruma vastastikuse abistamise pakti Nõukogude Liiduga. Nii Luts kui ka Kasak on viidanud, et Moskva-poolne „selgitus“ seisnes selles, et Eesti pole suutnud neutraliteeti säilitada.

Kasak ja Luts on oma mälestustes viidanud sellele, et Nõukogude Liidu nõudmine baaside rajamiseks ei tulnud Eestile üllatusena – Nõukogude Liit oli juba eelnevalt tunginud nii Eesti mere- kui ka õhuruumi. Abistamise paktis nähti loomulikult ka ohumärke. Kasak on iseloomustanud seda järgnevalt:

“Vene laevastiku ja lennuväe sissetungid Eesti aladele sagesid ning piiri taga seisid suured punaväe hulgad. Oli karta kõige halvemat. Meie valitsus ja parlament otsustasid raske südamega alustada läbirääkimisi. See oli raske löök Eesti iseseisvusele ja keegi ei teinud illusioone. Seati aga kindel nõue, et Tallinna ei tule Vene baase ja liit Venega ei tohi pakkuda võimalusi sekkuda Eesti sisepoliitikasse ega muuta meie majanduslikku elukorraldust.” (Kasak 2011: 12)

Institutsionaalsel tasandil on toodud sisse president Pätsi ning kaitseväge juhataja Laidoneri ja kindralleitnant Reegi arvamused. Kaks viimast olid Lutsu kirjelduse kohaselt valmis vabaduse eest sõdima:

“Sõjavägede Ülemjuhataja kindral Laidoner, kelle õlgadel lasus raske vastutuskoores, oli sel pineval ooteajal, nagu alati, rahulik oma käitumises ja kindel antavates käskudes ja korraldustes. Ta lähtus meie lähema tuleviku vahekordades N. Liiduga olukorra realiteedist – kui tuleb sõda, siis me sõdime, kui saavutatakse Moskvas kokkulepe, siis talitame selle järgi. Samal seisukohal asus ka Sõjavägede staabi ülem kindralleitnant Reek.” (Luts 1975: 89)

Riigiametnike seisukoha on välja toonud ka Kasak, kes vastupidiselt Lutsule arutab, miks president oli nõus baaside lepinguga:

“Aga võib-olla oli õigus meie vanal presidendil, kes lootis vähendada meie inimkaotusi ja võita aega? Üks oli aga kindel – Vene sai pool Poolat ja Balti riigid oma valdusse kombineerimistega, kandes õige väikseid kaotusi ja raskusi. See oli halb asjaolu ja õhutas metslast enam edaspidiseks haaramiseks.” (Kasak 2011: 14)

Luts on kirjeldanud toimunut Sõjaväe Staabis. Mõistagi oli staabis 1939. aasta sügisel ärev olemine, mida võib tunnetada ka Lutsu mälestusi lugedes. Lutsu mälestustes on põhirõhk kandunud Ülemjuhataja tegevuse selgitamisele. Ülemjuhataja tegevuse kaudu tuleb mälestuses esile institutsionaalne tasand. Mälestusjutustustes on välja toodud Nõukogude Liidu poolt Eesti riigipiiri rikkumine. Kuigi kaitsekava näitas ette, et sellises situatsioonis peas vastu hakkama, otsustas Ülemjuhataja mitte täita määratud käsku. Ülemjuhataja põhjendus toimunule oli järgnev: *“...meie vastuaktatsioon muudab vahekorrad N. Liiduga veel teravamaks ja see kutsub esile veel suurema surve meie vastu. Ülemjuhataja arvas, et antud olukorras on parem olla äraootav.”* (Luts 1975: 87) Luts on viidanud ka Ülemjuhataja kommentaarile baaside lepingu kohta, milles peab oluliseks, et tagataks rahu ja samas ka iseseisvus:

“N. Liidu poolt nõutud baaside ja abistamispakti asjus tegi meile Sõjavägede staabis teatavaks Ülemjuhataja, kes ütles: „Nõustume baaside abistamispaktiga, kui meie siseasjadesse ei segata ja Eesti iseseisvus jääb püsima. Vastasel korral haarame relvad.“ (Luts 1975: 89)

Antud kirjelduses põimuvad omavahel nii institutsionaalne kui ka sotsiaalne tasand. Institutsionaalne seisukoht väljendub Ülemjuhataja sõnavõttudes. Samas Ülemjuhataja kõned on edasi antud “me” vormis. “Me” vorm peaks viitama küll sotsiaalsele tasandile, ent antud kontekstis on mõeldud selle all riiki-valitsust.

Sotsiaalne tasand

Sotsiaalsel tasandil on kirjeldatud sündmust kahel viisil: kas siis on pööratud tähelepanu konkreetsele grupile või on võetud kasutusele väljendid “meie”/“rahvas”, millega viidatakse eestlastele. Võrreldes Lutsu ja Kasaku mälestustega, on Ränk ja Talve ühiskonna seisukohast väga vähe kirjutanud. Lutsu ja Kasaku informeeritust saab selgitada paljuski nende töökohaga sõjaväes. Nii tuleb eriti eredalt esile Ränga mälestustes viide sellele, et ühiskonnas levisid kõiksugused kuulujutud ega teatud, mis täpselt toimub:

“Ühel septembri hommikul tuli mu õde nutuse näoga väljast ja jutustas, mis ta poes kuulnud: venelased olevat okupeerinud juba Saaremaa. Rahustasin teda, et kuuldusi on nüüd mitmesuguseid, mis kõik ei tarvitse tõele vastata. Endal jäi aga sama kahtlus südamesse, saades lisa veel sellest, et meie „Postimees“, mis alati oli ilmunud varahommikul postkasti, jõudis täna sinna alles kella ühe paiku.” (Ränk 1988: 71)

Talve on oma mälestustes ära maininud, et baaside lepingust kuulis ta üliõpilasseltsis “Veljesto”, kus koos organisatsiooni liikmetega raadiot kuulas. Talve on edastanud ka üliõpilaste reaktsiooni uudisesse, et *“keeldumine oleks ilma kahtluseta tähendanud sõda”* (Talve 1997: 197) Kõike – nii Punaarmee lennukite lendamist kui ka Moskvast käike, võeti pigem üllatusena: *“...meid oli üllatatud üle öö n-ö magamise pealt”* (Talve 1997: 197)

Luts on sotsiaalsel tasandil edastanud sõjavägede staabis valitsenud meeleolu. Olulisim teema staabis oli olnud sõjaks valmisolek. Nii on Luts toonud oma mälestustes välja Staabis valitsenud arvamuse baaside lepingu sõlmimisest, mis oli Nõukogude Liidu suhtes skeptiline:

“Meie sõjaväe juhtkond, kellel oli rohkem kogemusi kommunistidega ja nägid sündmuste arengut kaugemale ette, ei uskunud, et N. Liit peab oma lubadusi või sõlmitud lepinguid. Kõnelustes Sõjavägede staabi ja väeosade juhtkonnaga peegeldus tol ajal kõikjal rusutud meeleolu, mure ja lootusetus. Meie tajusime, et me maailm on kokku varisemas, et Eesti Vabariik on surmaohus. See tunne oli kõigil, kuid reageerimine paljudel juhtudel erinev.” (Luts 1975: 100)

Kuna Luts töötas 1939. aasta sügisel Sõjaväe Staabis, kirjutatakse seetõttu ka rohkem sõjaks valimistumisest *“seni me tegime ainult ettevalmistusi kattekava rakendamiseks ja riigikaitse üldiseks valmisolekuks”* (Luts 1975: 100) ja samas kõrvale on toodud sisse lootusetu olukord *“Eestil on lootusetu üksinda sõdida N. Liiduga, pealegi, kus vastaspoolelt pakutakse meile koostöölepingut. Eriti veel rahva praeguse meeleolu juures, mis pooldab kokkulepet”* (Luts 1975: 100-101). Viimase lauses on taas rõhutatud, et sõjast ja suurest verevalamisest sooviti pääseda. Ka Kasak on oma mälestustes lühidalt kirjeldanud Sõjaväe staabis toimunut ning on maininud, et sai juba Vabadussõjas olnud Lutsu kaaslastelt, kes 1939. aastal olid ohvitserid ja kolonellid, kinnitust sõjaväe hea olukorra kohta.

Baaside lepingust kirjutades on mälestustes kasutatud väljendid “meie” ning “rahvas”. Sellega on pigem soovitud edasta üldist hoiakut ja vast ka rõhutada, et puudus üksmeelne arvamus. Eriti selgelt tuleb see esile Kasaku mälestustes, kus autor toob välja kolme grupi eriseisukohad – 1) kaitseväelased, kes ootasid kutset sõtta ning kes hiljem heitsid valitsusele ette N. Liidu nõuetele alistumist; 2) linlased ja tööliskond, kes olid valitsuse poolel ning 3) väike grupp haritlasi, kes olid *“vaiksel mõnevõrra opositsioonis”*. (Kasak 2011: 14) Ka Luts on viidanud, et antud olukorras ootasid väeosad vaid käsku tegutsemiseks (Luts 1975: 98)

Luts ise on aga jaganud rahva arvamuse kaheks: ühed, kes arvasid, et *“parem siis juba lahingus langeda, kui surra punaste mõrvarite käe läbi”* (Luts 1975: 99) ning teised, kes

arvasid, et “N. Liiduga tuleb igal juhul kokku leppida, sest iga kokkulepe on parem kui sõda, mis kindlasti lõpeb meile katastroofiga ja kommunistlikule režiimile omase hävitustööga eestlaste kallal.” (Luts 1975: 99) Viimast seisukohta on põhjendatud veel arvamusega, et “...pealegi sõda on N. Liidule teretulnud võimaluseks, et hävitada korruga suurt osa meie rahvast.” (Luts 1975: 100)

Kui Kasak on kirjeldanud, et “rahvas võttis tollaegset olukorda tõsisena, kuid puudus paanika” (Kasak 2011: 14), siis Luts on just vastupidisel seisukohal, rõhutades valitsenud ärevat olekut: “Viimastel päevadel enne Eesti ja N. Liidu vahelise nn. vastastikuse abistamise pakti allakirjutamist lähenes Eestis närvipinge haripunktile. Inimeste nägudel peegeldus mure ja hirm ning kõikidel oli sama küsimus – kas tuleb nüüd sõda, või alistume venelaste nõudmistele? Meie inimeste närvilisus tolles olukorras oli mõistetav, sest peale muu olid veel meeles õudsed elamused punaarmee sõjakäigust Eestisse Vabadussõja ajal. Nüüd olid samad röövmõrvarid juba Eesti ümber piiranud maalt, merelt ja õhust ning seega asetanud noa meie kõrile, nõudsid meilt sõjalisi baase ja „vastastikuse abistamise pakti” (Luts 1975: 98)

Akadeemik Talve aga annab mõista, et rahva seas baaside lepingust kuulmine tõi hoopiski pinge languse. Talve on toonud välja valitsuse usaldamise: “Muidugi oli kõigile selge, et kui venelased nüüd sisse lasti, olid meie kaitsevõimalused juba väga piiratud. Mõeldi ka, nii nagu valitsuski, et keegi ei tea, kuidas see käimasolev suur sõda veel läheb, ja ehk võidame niiviisi aega.” (Talve 1997: 198)

Talve mälestustes ilmneb ka hilisem ehk kirjutamisaegne perspektiiv, mis on mineviku sündmustest rääkimisse kaasatud. Nii meenutab Talve mälestustes arutelu, mis paguluses on aset leidnud: “Loomulikult on seda lepingut ja kõike, mis sellega ühenduses, hiljem uuesti arutatud, kaalutud ja kritiseeritudki, ja siis paratamatult ikka hilisemate sündmuste ja kogemuste mõju all. Kahtlemata oleks meie sõjavägi ja rahvas valmis olnud võitlema, sest oma riigi kaitsmisest oli nii palju räägitud.” (Talve 1997: 198)

Ka Lutsu mälestustest leiab kirjutamisajal levinud suhtumise baaside lepingusse: “*Too kõlava nimega vastastikune abistamise pakt ei abistanud muidugi mitte meid, vaid N. Liitu, luues eeldused Eesti edaspidiseks kergeks vallutamiseks. Olime nüüd kujunenud N. Liidule jahisaagiks, sest peale teiste Balti riikide “baasitamist”, loodetavate sõjaliste eeliste ja kommunismi ekspandeerimise, sisaldas seisund ka majanduslikke hüvesid. Eestis oli tol ajal küllaldaselt materiaalseid väärtusi röövimiseks. Seda ka N. Liit peatselt tegi. Eesti rahva poolt loodud väärtuste röövimine teostati samal barbaarsel viisil, nagu oli sündinud*

sajandite jooksul minevikus. Varandused võeti ära, inimesi mõrvati ja veeti vang- ja orjalaagritesse.” (Luts 1975: 104-105)

Isiklik tasand

Isiklikul tasandil on Kasaku ja Lutsu mälestused seotud töökohaga – mida tehti või keda nähti. Samas on Luts ainuke, kes pole kirjeldanud enda suhtumist baaside lepingusse. Nii Kasak, Talve kui Ränk on mälestustes kirjeldanud enese hoiakut baaside lepingusse.

Ränk on oma suhtumist baaside lepingusse väljendanud Postimehes ilmunud pildi kaudu, kus positioneerisid kõrvuti Jossif Stalin ja Konstantin Päts : *“/..! eluks ajaks meelde on jäänud Josif Stalini salakavalalt naeratav nägu. Seda pilti oli ju ennegi nähtud, ent siin, meie alati tõsise riigimeheliku presidendi kõrval, sisendas see diktaatorlik irvitus vägisi mulje üleolevast vormikõnest, mis tahtis öelda, et „nüüd oled mul ometi kord käes!“* (Ränk 1988: 71)

Nii Ränga kui ka Talve mälestused on baaside lepingu kirjeldamisel pigem depressiivsed. Ränk on mälestustes kirjeldanud, et uudised mõjusid talle masendavalt ning lohutuse leidmiseks haaras ta riulist kriminaalromaanid. Ka Talve mälestused jätkavad sarnaselt Ränga mälestustega - üsnagi dramaatiliste nootidega: *“Tulin oma tudengituppa äärmiselt masendatult ja kirjutasin sellel öösel kirja vanematele ja märkisin paberile mõningaid asju, mida testamendiks oleks võinud pidada.”* (Talve 1997: 198)

Talve mälestustes on seoses baaside lepinguga välja toodud mobilisatsiooni võimalikkus ning sõtta minek. Grupi tasandil tõi juba Talve välja, et suhtumisi oli mitmeid, ent talle see suurt meelerahu ei pakkunud. Nii on Talve ühtse mõtteviisi puudumises (selles, et kõik polnud nõus relva haarama) süüdistanud valitsust: *“Ma usun, et üksmeel oleks üsna suur olnud, kuigi Pätsi valitsuse tegevus ja „vaikiv aeg“ olid üksmeelt ka küllaltki vähendanud.”* (Talve 1997: 198) Mobilisatsiooni üle pikem arutelu võib Talvel olla tingitud sellest, et ta oli valitud grupis ainuke, kes ka ise rindel oli.

Luts on toonud välja situatsioonid, milles ta ise viibis, kui sõlmiti baaside lepingut, ja mida ta seal kuulis. Mälestuses on keskendutud sellele, mida teised ütlesid või tegid. Lutsu enda arvamused on aga mälestuses jäänud tagaplaanile ning toodud sisse kas siis sõprade või konkreetsete inimeste kaudu. Nii paistab baaside lepingu kirjeldamise juures eriliselt silma

kirjeldus oma sõbrast kolonel Koernist, kellega Luts puutus kokku 27. septembril. Lutsu mälestustes on Koerni kirjeldatud kui väga olulist inimest. Eriti tuleb see välja Koerni¹¹ külaskäigu kirjelduses: *“Kolonel Koern tuli Peastaapi ning teatas, et on saanud loa lühiajaliseks Narvast eemalviibimiseks, et oma pere Narvast ära tuua. Ta ütles: “Panin uue mundri selga, tõin ka oma pere Narvast ära ja usu, Luts – nii kaua kui ma elan, püsib esimene jalaväe rügement oma positsioonidel Narva rindel. Selles võid olla kindel.”/.../ Vana võitluskaaslase külaskäik osakonda ja tema julgustavad sõnad olid mulle tol ajal, kus lootusetus kippus maad võtma, üks helgemaid silmapilke.”* (Luts 1975: 101)

Kasak on toonud välja ülesanded, mida ta pidi tööl täitma. Nii käis ta nii 27. kui ka 28. septembril erinevatel rahustamisreisidel. Veel tegi ettekande ülemjuhatajale olukorrast raudteel ja maanteedetranspordi alal. Oma toimetuste kirjelduste kõrval on Kasaku mälestustes välja toodud isiklik arvamust baaside lepingust, mis ei kattunud valitsuse omaga: *“Minu seekordne arvamine ehk õigemini tunne oli, et alistume liig kergelt. Tundus, nagu olime liig kinni oma elu ja heaolu hoidmises”* (Kasak 2011: 14)

2.3.4. Nõukogude Liidu vägede sissemars

Nõukogude Liidu vägede sissemarsist on kirjutanud oma mälestustes ainult Alfred Luts ja Elias Kasak. Juba baaside lepingu kirjeldamisel on mälestustes kasutatud väljendeid “meie” ja rahvas”. Nõukogude Liidu vägede sissemarsiga aga on tulnud kasutusele lisaks väljend “nemad”, mille all on mõeldud siis venelasi. Mälestustes on toimunud ilmselge etniline eristamine ning antud sellega ka hinnanguid. Isiklikul tasandil on kirjeldatud tööülesannete täitmist ning Nõukogude Liidu sõdureid.

Institutsionaalne tasand

Mõlemad autorid nii Luts kui Kasak on toonud välja täpse sündmuse kirjelduse – 18. oktoobril tuli Nõukogude Liidu sõjavägi Eesti. Peamiselt on kirjeldatud detailselt valitsuse otsuseid ja käsked, mida enne vägede saabumist pidi täitma. Oluline seik mõlema jutustuses on see, et maanteed pidid 18. oktoobril olema liiklemiseks täiesti vabad – st eraliiklus konkreetsetel teedel oli keelatud.

¹¹ Kolonel Koern üritas 1941. aastal taastada Eesti Vabariiki ning langes 19. juulil 1941 Audru lahingus

Huvitava informatsioonina paistab välja Lutsu mälestuses koht, kus tuuakse välja, et Punaarmee vastuvõtt Eesti piiril pidi olema pidulik: *“Kohal pidi olema kohalik diviisiülem, kes pidi ütleva punaarmeele sellekohase tervituse ja orkester pidi mängima Eesti ja N. Liidu hümn, suurtükivägi pidi andma 21 aupauku.”* (Luts 1975: 120)

Sotsiaalne tasand

Nii Luts kui ka Kasak on sotsiaalsel tasandil toonud sisse vastandumise venelastega: meie vs nemad. Meie ja rahva all nähakse eestlasi ning nemad all venelasi. Nii ilmnebki just etniline eristumine ning vene sõdureid on kirjeldatud halvustavalt.

Kuigi eelnevalt oli Luts institutsionaalsel tasandil toonud välja korralduse Nõukogude vägede pidulikuks vastuvõtuks, siis tekstis hiljem ta sellest samast korraldusest nii positiivses noodis ei kirjuta. Luts toob välja, et talle ja ta kaaslastele tekitas pahameelt korraldus, mille järgi pidid nad Punaarmeele söögikeetmiseks puid viima, neid valvama ning piiril auavaldusega vastu võtma. Selle ülesande täitmisega tuleb selge meie-nemad eristus esile:

“Ka kohapeal diviisides kutsus Tombergi korraldus välja imestus ja pahameelt. Seda täiesti õigustatult – me olime oma verivaenlasele näidatud auavaldustes läinud liiale, sundides diviisiülemaid piiril orkestri ja tervituskõnedega Moskva röövjõukusid vastu võtma. See oli alandav mitte ainult diviisiülematele, vaid meile kõigile. Pealegi suhtusid venelased sellisesse vastuvõttu kõrgilt ja ülevalt, nagu hiljem diviiside vastavatest ettekannetest selgus.” (Luts 1975: 120)

Eestlaste suhtumist Vene vägede sissemarssi on ka Kasak edastanud pigem negatiivses võtmes: *“...võib imesta, et meie rahvas oskas tagasitõmbunult näidata oma põlgust, sest kogu teekonna kestel ei olnud pealtvaatajaid. Venelasi nagu ei nähtud. Ainult Petserimaal mõne vene küla serval oli näha inimeste grupe ja isegi olnud mõned lehvitajad.”* (Kasak 2011: 23)

Lisaks on Kasak rõhutanud umbusku Nõukogude Liidu vastu:

„Olime nüüd suure idanaabri liitlased ja pidime laskma punaväel asuda meie pinnale, olgugi kindlaks määratud kohtadesse. See aeg oli igale eestlasele raske. Olime surve tõttu liitlased rahvaga, keda me põrmugi ei usaldanud ja sellelt pika ajaloo kestel olime talunud ainult halba. See tekitas muret tuleviku suhtes. Eriti raske oli see neile, kel tuli venelastega koos töötada ja neile sõbraliku nägu näidata.“ (Kasak 2011: 27)

Luts on omakorda toonud välja Pärnus nähtud rahva hoiaku Punaarmee sissemarsist üle Pärnu Suursilla. Suurt tähelepanu on juhitud antud lõigus just Pärnu Suursillale ning selle kaudu ka suhtumist toimuvasse edastatud: *“Pärnu rahvas oli uhke oma nägusale Suursillale.*

Meenutati, et sild sai valmis umbes aasta eest ja avati 6. Novembril 1938. Rahvas oli vihane, et punaarmee tankid silda vigastasid. Sild hävines 1944. aasta sügisel, mil põgenevad Saksa väed selle õhkisid.” (Luts 1975: 124)

Isiklik tasand

Isiklikul tasandil on viidatud pigem asjaoludele, et kus miskil päeval viibiti ning kellega koos oldi. Nii näiteks selgub Kasaku mälestustusi lugedes, et venelaste liikumist Kahala küla ja Jägala silla vahel jälgis ta koos kindral Traksmaaga. (Kasak 2011: 23).

Mitmes kohas on Kasak rõhutanud vene sõdurite korratust, millega viidatakse Nõukogude Liidu vägede saamatusele ning kust kumab läbi teada tuntud „oleks suudetud vastu hakata“. Sellist hoiakut on kirjeldanud nii Kasak kui ka Luts.

“See kuulus punavägi oli samasugune korratu kui omaaegne õigeusklik tsaari vägi. Meile avanev pilt oli nii halb, et äärmiselt rahulik kindral Traksmaa ei suutnud hoiduda ja sõnas vihaga: “Ja sellistele narakatele meie alistusime.” Kuidas see kari oleks tegutsenud lahingkorras?” (Kasak 2011: 23)

“Kahepäevased tähelepanekud ja muljeid vaid kinnitasid senist üldist arvamust – punaarmee ei saanud kiidelda oma materiaalosa väärtusega ega ka mitte mootorijuhtide väljaõppe põhjalikkusega.” (Luts 1975: 124-125)

Hoiak sellest, et oleks võinud vastu hakata on laialt olnud käibel ka hilisemal ajal, taasisesisvunud Eestis. See müüt on levinud sõjaväelaste seas ning mõjutab tsiviil-militaar osakondade omavahelisi suhteid. (Maigre 2005)

2.4. Kokkuvõte

Paguluses kirjutatud mälestustes on kõige suurem tähelepanu koondunud Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi mittekallaletungi lepingule. Sellest on rääkinud kõik autorid kõigil jutustamistasanditel. Lisaks on kõik autorid maininud ära Molotov-Ribbentropi pakti ning II maailmasõja alguse. MRP-st kirjutamisel on sisse toodud teadmised salaprorokollist. Kuigi see on esitatud kronoloogiliselt teiste sündmuste keskel, on siiski tegu tagantjärele teadmise teadmise. Vähest tähelepanu on mälestustes pööratud Nõukogude vägede sissemarsile. Kirjeldust selle kohta leiab vaid sõjaväelaste Kasaku ja Lutsu mälestustest.

Sündmuste tõlgendused on mõjutatud autorite enese positsioneerimist. Kas on kirjeldatud sündmuse tööalasest vaatevinklist (suurem rõhk insitutsioonil, kogukonnal) või siis

isiklikumast. Nii on sõjaväelaste Kasaku ja Lutsu sündmuste tõlgendused enamasti töökesksed, samas aga etnoloogid Talve ja Ränk on edastanud Tartus valitsenud meeleolusid.

Üldises plaanis võib paguluses ilmunud mälestusjutustused jagada kaheks.

Esimest suunda neist võiks pidada nn ametlikuks. See tunnistas kõhklematult õigeks Eesti riigijuhtide ning kõrgemate sõjaväelaste otsused. Mingit kriitikat nende suhtes ei tehtud. Eesti iseseisvuse kaotus oli selle käsitluse kohaselt vaid välisjõudude töö, milles Eestis endal mingit osa polnud. Nii kadusid meenutustest kõik vähegi ebameeldivad faktid, mida inimesed tõepoolest ka unustasid või ei teadnud. Näiteks käibis tees, et Moskva meelitas minister Selteri Moskvasse, et talle siin nõudmisi esitada, liitlased olevat selles olukorras Eesti aga täiesti üksi jätnud. Eesti pöördus küll nende poole abi järele, kuid see lükati tagasi. Käsitlemist leidis ka küsimus 1939. aasta plaanidest sõjaliselt NSVL survele vastu astuda. Pikemalt nende üle arutamata loeti vastuhakku siiski mõttetuks ja kahjulikuks, mis oleks võinud vaid viia uute kaotusteni. Sellesse suunda võib paigutada Lutsu, teatava mõõndustega ka Talve ning Ränga mälestused.

Teine suund oli Eesti riigijuhtide suhtes mõnevõrra kriitilisem, käsitledes ka ametlikust suunast erinevaid fakte. Nagu näiteks seda, et Selter läks Moskvasse omal algatusel või et Eesti kellelki abi ei küsinud. Nii võib leida mälestusjutustustes ka kriitikat otseselt Eesti riigijuhtide otsuse kohta vastupanuta alistuda. Need mälestused tekitasid otsese skandaali. (Toomingas 1961, Ots 1981) Ilmselt seetõttu jäid paguluses mõned mälestused ainult käsikirja ning on ilmunud taasiseseisvunud Eesti Vabariigis. Siia alla võib paigutada Eliask Kasaku mälestused.

3. ENSV AJAL KIRJUTATUD MÄLESTUSJUTUSTUSED

Selles peatükis olen võtnud uurimise alla neli Eesti NSV-s kirjutatud mälestusjutustust: Elsber Pareku, Peep Kärpi, Evald Loosaare ning Harald Rootsi mälestused. Esmalt annan ülevaate mälestusjutustuste loomiskontekstist, seejärel tutvustan mälestusjutustuste autoreid ja mälestuste ülesehitust. Kolmandas alapeatükis analüüsin Portelli mudelile toetudes mälestusjutustustes 1939. aasta sügise sündmusi.

3.1. Mälestusjutustuste kirjutamise kontekst

ENSV ajal kirjutatud mälestuste keerukust on edastanud Astrid Reinla järgnevalt:

„Nõuk. Liidus ei tohtinud sugugi mitte iga inimene memuaare kirjutada. Küllap oli kirjastustel selle kohta omad eeskirjad. Võib-olla ei olnud ka. Otsustati ehk iga kord eraldi, kes ja mida tohib mäletada. Ja kui, siis millistes piirides. Mäletamine oli juba iseenesest kuritegu, kirjapanemine veel kahekordne. Sest kõik oli juba kirja pandud – ajalooõpikus näiteks. Hulk enamasti anonüümseid isikuid oli ametis kollektiivmälu mosaiikpannoo loomisega. “Eesti Raamatus” korrektorina töötades lugesime mingi ELKNÜ ajalugu käsitleva raamatu poognaid. Tuli teine, kolmaski korrektor, “revisjongi” tuli, ja mitte trüükivigade pärast – ikka muudkui asendati ühtesid nimesid teistega, muudeti daatumeid, sõnastati ümber hinnanguid, ja seda üpris lühikese ajavahemiku vältel. Mingid instantsid ei jäänud ega jäänud rahule; sündmused, mis olid aset leidnud aastakümnete eest, ei olnud ikka veel lõplikult sündinud, nad võisid paigutada ajas ette või tahapoole, inimesed, kes neis sündmustes osalesid, võisid ühe suletõmbega kaduda ja mõnel teisel leheküljel ootamatult välja ilmuda – või ka üldse mitte ilmuda nagu rahulolematu romanisti käe all. Väljamõeldud ajalugu ei kannata memuaare. Väljamõeldud riik mõtleb ise oma kodanike eest, mõtleb välja ka nende mälestused.“ (Reinla 1990: 998)

Antud töösse võetud mälestused on kirjutatud üles olenemata keerulistest oludest. Uurimise all olevatest mälestustes on kirjutatud sündmustest, mida Nõukogude Liidu ametlikus ajalookäsitluses ei leidunud. Mälestustesse on kaasatud teemasid, nagu MRP salaprotokoll, metsavendlus jms – need on teemad, mis oleks võinud tuua kaasa kirjutajale probleeme. Sellele vaatamata panid inimesed oma elust kirja põhjalikud ning terviklikud lood, hoides neid vaid pereringis. Neis antakse ülevaade mitte ainult enda kogemustest, vaid on soovitud edastada olnut, pöörates rõhku Nõukogude okupatsiooni olemusele.

Töös kasutatud elulood on kõik avaldatud pärast Eesti taasiesiseisvumist. Nii näiteks on Peep Kärp pühendanud oma mälestused lastelastele ning Harald Roots on palunud tööd mitte avaldada enne enda ja oma abikaasa surma. Kui Eesti Vabariik oli taastatud, siis avaldati

Rootsi mälestused abikaasa Marta loal Kanadas. Ent müügile siis raamat ei tulnud ning oli mõeldud kinkimiseks. (Raiend 1993: VIII)

3.2.Mälestusjutuste autorid

Siinses peatükis tutvustan nelja Eesti NSV ajal kirjutatud mälestjute autorit – Elsbet Parekut, Evald Loosaart, Harald Rootsi ning Peep Kärpi.

Elsbet Parek (sünd 1902) oli pärit Tartust haritlaste perekonnast, näitleja tütar. Ta õppis Tartu Ülikoolis ning liikus kirjandusringkonnas. Parek abiellus sõjaväelasega ning asus elama Pärnusse. Pärnus osales ta aktiivselt kohalikus kultuurielus ning oli hea tuttav poet Johannes Vares-Barbarusega ning tema naisega. Pareku mees oli kapten Karl Parek, kes arreteeriti 24. juunil ja hukati 3. juulil 1941. aastal. 1949. aastal küüdati Parek koos kahe tütre ja emaga Siberisse. 1951. aastal saadeti tagasi Eestisse, kus kohus mõistis talle 18 aastat vangistust. Parek vabanes Harku vanglast 1953. aastal. Töö ja elupaiga otsingutel jõudis Parek Türile, kus alguses töötas Särevere tehnikumi ehitusel normeerijana ja hiljem Türi artellis õmblustsehhi juhatajana. 1960. aastal läks Parek pensionile, ent jätkas aktiivselt vaimse tööga – tegeles kodu-uurimisliikumises ning töötas ka kunstiajaloolasena Tartu Restaureerimisvalitsuses. 1960ndatel aastatel kirjutas Parek oma mälestused.

Pareki mälestused “...ja põlvest põlveni kajab” jaguneb kuueks eluetapiliseks peatükiks: “Tartu – minu lapsepõlve linn. 1907-1916”, “Minu koolipõlve Tallinn. 1916-1922”, “Tartu – minu ülikoolilinn. 1922-1926”, “Mälestusi Pärnust. 1931-1939”, “Mälestusi Pärnus. 1939-1944”, “Mälestusi Pärnust. 1944-1949”. Nii nagu ka peatükkide jaotus juba näitab, lähtuvad Pareku mälestused kirjutaja mina-positsioonist. Parek on jäänud paljude teemade kirjeldamisel diskreetseks ning hoiab hinnangute andmisega tagasi. Mälestuste lugemisel on tunda teatud ettevaatlikkust. Kõige põhjalikumalt kirjutab Parek inimestest, kes kirjutamishetkeks juba surnud olid – Barbarused, Heiti Talvik - lisades iseenda mõtteid ja seda, mida ta näinud oli.

1939. aasta sündmustest on kirjutatud peatükis “Mälestusi Pärnus. 1939-1944”. Antud sündmused pole mälestustes esikohal ning toodud pigem ühe väiksema osana sisse. Kõik sündmused on esitatud kronoloogiliselt. II maailmasõja juures on pikemalt kirjutatud ka baltisakslaste lahkumisest. II maailmasõja algusest kirjutamisel on pööratud tähelepanu rohkem eluolu kirjeldustele ning kuidas Parek ise ja tema lähedased sündmusi tajusid.

Evald Loosaar sündis 1910. aastal Petserist viie kilomeetri kaugusel Pomedkovo külas talupidaja Karl Lepikovi pojana. Loosaarel oli veel üks vanem õde ning kolm nooremat venda. Kaheksa-aastaselt läks Loosaar Petseri 6-klassilisse kooli, kus õpingud lõppesid Vabadussõja tõttu juba teises klassis. 1920-30ndatel oli ta talupidaja. II maailmasõja ajal teenis Saksa sõjaväes, Punaarmees ja sattus ka Siberisse vangilaagri. 1950ndatel alustas Loosaar tööd Orava sovhoosis. Seal töötas ta kokku 11 aastat. Pärast seda lahkus Loosaar riigitöölt ning suundus pensionipõlve nautima. Loosaar suri 1979. aastal.

Loosaare mälestustes on publitseeritud 2006. aastal vaid üks osa. Publitseeritud mälestused on koondatud pealkirja alla "Eesti mehe lugu". Terviklik mälestuste käsikiri asub Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondis (EKLA, f 342, M 72: 259). Põhjuseks, miks mälestused publitseeriti osaliselt, on mälestuste toimetaja M. Laari põhendanud sellega, et Loosaare mälestuste käsikiri olid väga mahukas.

Üldiselt toetuvad Loosaare mälestused autori poolt peetud päevikutele. Pärast Loosaare surma, aga perekond hävitas kirjutatud päeviud. Põhjuseks toodi hirm repressioonide ees. Veel võib eeldada, et Loosaare mälestused on kirjutatud ajavahemik "1973-1977". Samad aastaarvud on nimelt käsikirja juurde kirjutatud. Sel ajal elas Loosaar elas Oraval.

Loosaare publitseeritud mälestused "Eesti mehe lugu" jaguneb 23 eluetapiliseks teemablokiks: "Eesti Vabariigi lõpuaastad", "Vabariigi lõpp", "Aasta hirmuvalitsust", "Sakslased Eestis", "Omakaitstes", "Haaranguist", "Valveteenistusest", "Saksa sõjaväes", "Surmahingus", "Kodu ja küüdis", "Punaarmees", "Eesti korpuses", "Rasked ajad", "Metsavennad ja NKVD", "Rasked ajad jätkuvad", "Kolhoosis", "Arreteeritud", "Läbi mitme vangla sunnitöölaagrisse", "Sunnitöölaagrites", "Dubovka sunnitöölaagris", "Kodutee vabadusse", "Lõpetus ja kommentaarid". Loosaar on mälestusi kirjutades toetunud iseenda ja maakogukonna seisukohtadele. Mälestused tuginevad peamiselt sündmustele ja olukordadele, mida autor ise on kogenud. Kaudsele ehk kusagilt kuulnud informatsioonile on mälestustes enamasti ka viidatud.

1939. aasta sügise sündmusi kajastatakse teemablokis "Vabariigi lõpp". Molotov-Ribbentropi pakti käsitletakse alapeatükis "Siseminister Veermaa Oraval", II maailmasõja alguse sündmuste üle arutletakse alapeatükis "Teise maailmasõja algus" ning baaside lepingu teemat on käsitletud alapeatükis "Surve Balti riikidele ja baasid. Talvesõda".

Loosaar on välja toonud siseministri poolt peetud kõne Oraval 1939. aastal Võidupühal, kus ta kirjeldab kõne sisu, mis arutleb Eesti tuleviku üle ning spekulereib, mis ohtu võib endas

kanda Nõukogude Liit. Loosaar on siseministri kõne kaudu sisse toonud hiljem sõlmitud MRP. MRP-st rääkides on Loosaar välja toonud, et: “*Balti riikide suhtes jäeti Nõukogude Liidule vabad käed.*” (Loosaar 2006: 6)

Järgmised sündmused tulevad järjest jutuna – selle all mõtlen seda, et arvamusi ja seisukohti on kirjeldatud lähtudes sündmuste kronoloogiast. Nii II maailmasõja algusest kui ka baaside lepingust kirjutamisel on ära mainitud kohad, kus informatsiooni kuuldi ning edastatud seisukohad, mida Loosaar ja tema lähedased sellest arvasid.

Mälestuste autor Harald Roots sündis 1905. aastal Harjumaal Kurna vallas Parasmäe külas, kus ta vanemad pidasid talu. Lisaks temale kasvasid peres veel kaks vanemat ja üks noorem vend ning õde. Alg- ja keskkooli omandas Roots Tallinnas ja astus 1922. aastal sõjakooli. 1932. aastal lõpetas Kõrgema Sõjakooli, mille järel teenis lühemat aega käsundusohvitserina Merekindluste staabis, seejärel 3. Diviisi staabis I jaoskonnaülema abina ja kuus aastat Sõjavägede Staabis. Viimaseks ametiks sõjaväes jäi väeosajõe abi. Roots viibis tööülesannetega seonduvalt Moskva lähedal, kus ta 1941. aastal arreteeriti ning viidi koos 14 Eesti ohvitseriga Norilskisse Lama vangilaagrisse sunnitööle. Seal vabanes ta 1949. aasta suvel. 1955. aastal kolis Roots Lätisse oma abikaasa juurde. 1962. aastal sai ta elamisloa Tallinnasse, kuhu ta tagasi kolis ning kus veetis oma vanaduspõlve.

Harald Rootsi mälestused “Kui võitluseta murdus mõök” puudutavad kahte autori eluetapilist perioodi ja tulenevalt sellest jagatud kahte peatükki: “Teenistus kõrgetes staapides”, mille alla kuulub viis alapeatükki, ning “Vangina ja vabana Polaarmaal”, mille alla kuulub neli alapeatükki. Mälestustele eelneb lühike sissejuhatus, kus autor on andnud endast lühikese elulookirjelduse kuni II maailmasõjani. Roots lähtub mälestustes peamiselt kogukonna ehk sõjaväe staabi suhtumisest ja isiklikust vaatevinklist. Luges on tunda, et Roots on tutvunud paguluses välja antud raamatutega. näiteks „Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas“. Lisaks on ta oma mälestuste lõpus ära maininud, et on tuttav ka Alfred Lutsu kirjutatud mälestustega¹² oma onupoegade kirjade kaudu, kes elasid Stockholmis. Seega nendib, et on kursis sellega, millest Alfred Luts oma mälestustes kirjutab.¹³ Igal juhul on ka Rootsi mälestustes esil samasugused faktid nagu paguluses ametlikes: nagu näiteks väide, et Moskva kutsus Eesti välisministri kaubanduslepingut alla kirjutama. Dokumenteeritud sündmuste käik näitab aga seda, et Eesti saatis ise oma esindaja Moskva. (Ojalo 2010: 35)

¹² Luts on Rootsi kritiseerinud ja nimetanud oma mälestustes Rootsi punaseks.

¹³ Harald Roots ja Alfred Luts on tööalaselt kokkupuutunud ning kirjutanud vastastikku teineteisest oma mälestustes. Omavaheline läbisaamine polnud just kiita ning on ka mälestused viitavad sellele.

II maailmasõja algus, baaside leping ning Nõukogude Liidu vägede sissemarss on välja toodud peatüki “Teenistus kõrgetes staapides” alapeatükis “Sündmuste keerises”. Roots on mälestustes edastanud tööle ehk siis sõjaväe staabis kuulnud, nähtud ja kogetut. Antud peatükk ei ole oma sündmuste ja olemuse poolest erinev teistest, st et kõik alapeatükid “Teenistus kõrgetes staapides” on kirjutatud tööelust ja –olust.

Neljandaks valitud mälestuste autor, Virumaa ajakirjanik Peep Kärp (sünd 1913) töötas Virumaa Teatajas vahemikus 1937-1941 ajakirjanikuna. 1941. aastal varjas end kuni võimuvahetuseni metsas. Saksa okupatsiooni ajal oli ka Virumaa Teataja peatoimetaja. Nõukogude võimu taastulemise ajal oli Kärbil soov põgeneda, ent see plaan luhtus ning ta varjas end mõnda aega metsas. 1945. aastal arreteeriti Kärp NKVD poolt ning saadeti kümneks aastaks Venemaale vangi. Põhjuseks toodi see, et töötas ajakirjanikuna ning oli kirjutanud 1940-1941. aasta sündmustest artikleid. Alles 80ndate lõpus hakkas Peep Kärp uuesti artikkelid kirjutama. Esimesed tema sulest ilmunud artiklid keskendusid Eesti Vabariigi ajaloole. Hilisemates artiklites on käsitletud ka 1990ndatel päevakajalisemaid teemasid. 1996-1999 kuulus Kärp ka Rakvere linnavolikogusse. 2000ndate alguses oli Kärp veel aktiivse kirjutaja, kelle artiklid ilmusid peamiselt Välis-Eesti ajalehtedes. (Kesknädal 11.06.2003)¹⁴

Siinses töös olen kasutanud Peep Kärpi käsikirja¹⁵ “Eesti omariikluse lõpp. Meenutusi ja kommentaare 1939-1945”, mis on kirjutatud 1980ndate esimesel poolel. Eesti Vabariigi iseseisvumisega on Kärpi mälestused ka publitseeritud kolmes osas: “Kui õitsengule järgnes häving: meenutusi ja kommentaare elust Eestimaal 1934-1945.” (1996), “Piletita külmale maale” (1991), “Virumaa kroonikad 1940-1941”(2001). Uurimise all olev käsikiri on jaotatud 43 peatükiks: “Viimased vabadusaastad”, “Majanduselu reorganiseerimine”, “Laiahaardeline kultuurielu”, “Poliitiline stabiliseerumine”, “Välispoliitiline neutraliteet”, “Moskva-Berliini kokkulepe”, “Venelased tulevad”, “Algas Soome Talvesõda”, “Eesti lõplik okupeerimine”, “Valimis-farss”, “Eesti iseseisvuse likvideerimine”, “Uus põhiseadus, uus elulaad”, “Rahva varade riigistamine”, “Eesti Sõjavägi lakkab olemast”, “Virumaa Teataja suleti”, “Mälestussammaste lõhkumine”, “Elu seadmine Venemaa mustri järgi”, “Partei sinu juhtijana”, “Passiivne vastupanu”, “Eesti rahva suurküüditamine”, “Sõda algas”, “Saksa okupatsiooniaeg”, “Kättemaks”, “Eluvajaduste piiramine”, “Jälle lehemees”, “Soome Jätkusõda”, “Töö peatoimetajana”, “Rahvuslik lõhenemine”, “Mobilisatsioon”, “Tallinna

¹⁴ Kesknädalas 2003. aasta juunis ilmunud artikkel andis viimase sissevaate Kärpi tegevustesse.

¹⁵ Peep Kärpi käsikiri “Eesti omariikluse lõpp. Meenutusi ja kommentaare 1939-1945” on minu perekonna valduses.

barbaarne pommitamine”, “Hjalmar Mäe külaskäik”, “Vennatapu-sõda”, “Admiral Pitka tegutseb”, “Isa surm”, “Soome kapituleerus”, “Põgenemine”, “Jälle metsavend”, “Jälle Virumaale varjule”, “Üksinda punkris”, “Haarang”, “Sõda lõppes”, “Metsaelu viimased päevad”, “Metsavendlus”.

Mälestusjutustuste esimene pool on kirjutatud kroonika stiilis. Soovitud on edastada just Eestis toimunud poliitlisi sündmusi. Selle võrra on isiklik elu mälestuste esimesel poolel tagaplaanil, mainitud pigem möödaminnes. Rohkem tõuseb esile isiklikus elus toimuv aga mälestuste lõpus, kus autor kirjeldab põgenemise plaane ning elu metsas.

Mälestuste lõpus on välja toodud faktilise materjali nimistu mainitud kirjatöö jaoks: “Virumaa Teataja” aastakäigud 1940-1945, Eesti aadress-raamat 1938-1939, Koguteos “Eesti rahva kannatuste-aasta” (1943), Mannerheimi memuaarid Talve- ja Jätkusõjast, H. Arumäe “Võitlus Balti liidu loomise ümber 1919-1925”, Ed. Ahas “Vabarussõja kangelaste mälestussambad” (1928), V. Truhhanovski “Winston Churchill”.

1939. aasta sügise sündmustest on Peep Kärpi mälestustes kirjutatud peatükis “Moskva-Berliini kokkulepe” ning “Venelased tulevad”. Mõlemas peatükis on esikohal sündmuste käigu kirjeldus. Rõhk on asetatud Eesti riigimeeste seisukohtadele ning ka eraldi Eesti riigi kaasaja situatsiooni kirjeldamisele. Vaid “Venelased tulevad” peatükis on lisatud ka ajakirja toimetuses kaasajal valitsenud suhtumine.

3.3. Mälestusjutustuste analüüs

Eesti NSV-s kirjutatud mälestusjutustuste analüüsis olen lähtunud sündmuste kronoloogilisest järjekorrast ning joatanud need neljaks osaks: Molotov-Ribbentropi pakt, II maailmasõja algus, baaside leping, Nõukogude vägede sissemarss. Sündmuste analüüsis olen toetunud Portelli jutustamismudelile, tuues välja mälestusjutustuste institutsionaalse, sotsiaalse ja individuaalse tasandi.

3.3.1. Molotov- Ribbentropi pakt

MRP on jäänud ENSV ajal kirjutatud mälestustes praktiliselt tähelepanuta. Põhjuseks võib olla see, et sündmusest teati vähe ning see oli kirjutamise ajaks veel liig segane - kindlad faktid, millele toetuda, puudusid. Nii näiteks Gustav Naani poolt kirjutatud „Eesti NSV

ajaloo“(1952) raamatus pole MRP-st midagi kirjutatud. Samas ei saa kindlalt väita, et mälestuste autorid jätsid MRP-st kirjutamata teadmatuse pärast. Võimalik on ka see, et otsus mitte kirjutada, tehti ettevaatusest.

Ainult Kärp on mälestustes MRP ära mainitud ja seda ka institutsionaalsel tasandil. Ta on rõhutanud, et MRP tuli kõigile suure üllatusena. Lisaks on ära mainitud, et sellega jagati maailm omavahelisteks mõjusfäärideks otsustamaks teiste rahvaste saatuse üle ning et *“maailma avalikkus ei teadnud aga veel kokkuleppe salajastest sätetest”* (Kärp: 12). Nii on ka Kärp sarnaselt paguluses kirjutatud mälestustele viidanud salaprotokollile nõ kirjutamisaegse teadmisega.

Suhetest Nõukogude Liiduga ja Saksamaaga on kirjutatud Loosaare mälestustes. Tema mälestustes on välja toodud 23. juunil 1939. aastal Oraval Võidupüha tähistamine, kus kõnega esines siseminister Veermaa. Loosaar on oma mälestustes värvikalt iseloomustanud Veermaa kõnet, mis rääkis nii Saksamaa agressiivsest tegevusest kui ka Nõukogude Liidu vaenulisest hoiakust Eesti vastu. Lisaks on mälestustes ära mainitud, et sel hetkel käis juba Moskvast kauplemine Balti riikidele garantii andmisest. (Loosaar 2006: 5) Salajasele lisaprotokollile aga viited puuduvad.

3.3.2. II maailmasõja algus

II maailmasõja alguse sündmusi on kirjeldatud kõigis mälestustes. Kuna sõja algus eestlasi konkreetselt ei puudutanud, siis on ka mälestustes kirja pandu pigem institutsionaalsel kui kogukondlikul-isiklikul tasandil. Mälestustes on peamine rõhk asetatud Poola olukorra analüüsile. Kogukondlikul tasandil kirjutatu viitab sellele, et sõda ei osatud ette näha. Isiklikul tasandil on vaid kirjutatud Pareku ja Loosaare mälestuses, kus on keskendunud eluolu kirjeldamisele.

Institutsionaalne tasand

Kõikides mälestustes on institutsionaalsel tasandil sõda ära mainitud. Kärp on mälestustes edastanud ülevaatliku sündmuste käigu: alguses ründas Poolat Saksamaa ning seejärel Nõukogude Liit. Pareku ja Rootsi mälestustes on kirjeldatud Balti riikide olukorda septembri alguses.

E. Pareku mälestustes on sõja algusega seoses tõdetud, et *“lõppesid kõik lootused, et Euroopa idaosa saaks jääda kõrvale pealerulluvaist rasketest sündmustest. Kardetud sõda oli jõudnud Balti merele.”* (Parek 2010: 251) Mälestustes ilmneb majandusliku olukorra

kardinaalne muutus “*Juba 19. Septembril seati vabariigis sisse suhkrukaardid, mille alusel hakati suhkrut müüma – 1 kg inimesele kuus.*” (Parek 2010: 252)

Rootsi mälestustes rõhutatakse Balti riikide situatsiooni keerukust ning ta toov välja Nõukogude Liidu huvi Eesti vastu. Jutu sees tuleb sisse võrdlus varasemate aegade ja mainitakse, et Nõukogude Liit tegi juba varem katseid Balti riike vallutada. Ülistatud on just varasemates olukordades olnud eestlaste võitlusvaimu, vaprust, viidatud on ka välisabile. (Roots 1993: 95-96) Loosaare mälestustes on see eest välja toodud, et Eesti Vabariigi valitsus deklareeris, et Eesti jääb II maailmasõjas erapooletuks.

Loosaar nendib veel oma mälestustes, et Poola ründamisega muutus rahvusvaheline olukord: „*mõisteti, et riikide puutumatus ja suveräänsuse ajad on möödas; kõiksugused lepingud kaotasid oma väärtuse.*“ (Loosaar 2006: 8)

Sotsiaalne tasand

Sotsiaalsel tasandil on kirjutanud Kärp, Parek ja Loosaar. II maailmasõja algusest on põhjalikult kirjutanud Loosaar oma mälestuses, kus on edastatud nii tutvusringkonna kui üldist eestlaste seas levinud hoiakut.

Pareku mälestustes on tema tutvusringkond Poola ründamisse hirmuga suhtunud. Poolat nähti kui suurt ja tugevat rajariiki Lääne ja Ida vahel: “*See, kui kiiresti riik vallutati viis meeoleolud nullpunkti*” (Parek 2010: 250) Seda sama on täheldanud ka Peep Kärp oma mälestuses ning lisanud kartuse, et sõda võib jõuda ka Eesti:

“Jälgisime suure rahutusega Poola sündmusi. Kas sõda kandub meieni? Kas suudavad meid sõjakoledustest päästa deklaratiivsed dokumendid ja väljendnid neutraliteedi-poliitikast?” (Kärp: 13)

Parek on toonud mälestustes välja, et pärast II maailmasõja puhkemist algas importkaupade (suhkru, riisi, soola, petrooleumi, villa, riiete, niidi) massiline kokkuostmine ning loodeti, et kokkuostetud defitsiit-tarbeainetega saab igavesti hakkama. Parek on oma mälestustes pidanud sellist hoiakut naiivseks. Kauba kokkuostmine on toodud välja ka Loosaare mälestustes, kus on mainitud, et hindade tõusmisega hakkasid kohalikud külamehed importkaupa tagavaraks ostma.

Loosaar mainib ära, et tutvusringkonnas loeti hoolega ajalehti ning kuulati raadiot, kust sai informatsiooni sõja kohta. Peamiselt käis arutelu Poola situatsiooni üle – kas Nõukogude Liit läheb Poolale appi või mitte. Nii oldi arvamusel, et pärast Molotov-Ribbentrop pakti

sõlmimist, pole lootustki, et Nõukogude Liit Poolat läheks toetama. Samas arvati, et: *”Venemaa pealtvaatajaks ei jää ega lase Saksal oma piire Venemaa lähedale viia. Nad, venelased ja sakslased, on vaenlased, kes tihti ajaloo vältel on vastamisi teineteisega sõjajalal olnud.”* (Loosaar 2006: 8)

Loosaar on oma mälestustes kirjeldanud arutelu sõprade Taani ja Juhaniga. Ka see vestlus oli ajendatud sündmustest Poolas ning sõpruskonnale tundub selline sündmus endiselt uskumatuna: *„...nagu ei tahtnud uskuda, et 20.sajandi tsiviliseeritud inimesed nii julmad võivad olla.”* (Loosaar 2006: 8) Sellele lisandus veel järgmine arutelu - kas ka Nõukogude Liit ja Saksamaa võivad omavahel vastamisi minna. Mälestustes on arvamused jagunenud kaheks, grupid on eraldatud vanuse järgi. Nii on mälestuses mainitud, et vanemad mehed arvasid, et sõda Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel on vaid aja küsimus. Nooremad olid selles küsimuses kahtlevamal seisukohal ning enamasti jagasid arvamust, et maailm on kahe suurriigi vahel ära jagatud: *„... üks neil ole siis rahvaid ja maid küllalt valitseda.”* (Loosaar 2006: 9)

Isiklik tasand

Vaid Pareku ja Loosaare mälestustes leiab isiklikke seiku sõja algusega seoses. Pareku mälestustes on tõmmatud paralleel 1939. aasta septembrikuu ilma ja piiblisõna vahele. Lisaks on Parek ära maininud, et sõja puhkemisel oli ta 37-aastane. Koduperenaisena on peamine rõhk mälestustes asetatud majandusliku seisu muutuste kirjeldamisele. Nii on ka Parek oma mälestustes välja toonud, mida ja kui palju ta endale tagavaraks soetas: *“Mina tellisin Majandusühisusest 100 kg suhkrut, 10 kg soola, 10 kg riisi ja 2 pakki steariinküünlaid – selle koguse panin ära puutumatu tagavarana. Mees ostis paar head meetrit Inglise ülikonna- ja mantliriidet. See oli kõik. Ei saa ju ennast aastateks varustada.”* (Parek 2010: 251)

Loosaar on mälestustes kirjutanud, et kuulis sõjast oma naabrilt Otto Tompilt, kes omakorda kuulis seda Orava külas. Loosaar on kirjutanud, et sõjateade erutas teda väga ja aimas justkui ette, et rahulik elu on nüüdsest läbi.

“Ma olin sõja algpäeval põllul tööl, kui minu üleaedne naaber Otto Tomp tuli minu juurde ja ütles, et sõda on alanud, kuna tema tuli praegu Oravalt ja seal räägiti Saksa-Poola sõja puhkemisest. Sõjateade millegipärast erutas mind väga, aimasin nagu ette, et nüüd on rahulik elu vist läbi. Õhtul arutasime naabritega Taani (Taaniel Hirve) pool olukorda ja jõudsime pea ühele otsusele, et Poola riik on läbi.” (Loosaar 2006: 7)

3.3.3. Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt

Mälestustes on baaside lepingu sõlmimist seostatud Eesti iseseisvuse lõpuga. Nii Kärpi kui ka Roots'i mälestuste „nemad“ kirjeldusviisi toetub mõneski kohas paguluses ilmunud mälestustele. Peamiselt on kirjeldatud sündmust institutsionaalsel tasandil, kus peamiseks arutelu teemaks on valitsuse seisukoha kirjeldamine. Nii on näiteks Harald Roots põhjalikult kirjeldanud oma mälestustes Laidoneri käitumist 1939. aasta II poolel. Pareku mälestustes see eest ühtegi vihjet baaside lepingule ei leia ning kirjeldatud on ühiskonnas toimuvat.

Institutsionaalne tasand

Roots toob oma mälestusjutustustes esile, et Nõukogude Liidul oli soov juba pikemat aega Eesti vallutada ning ta ootas selleks soodsat hetke. Roots'i mälestustes tuleb välja, et 1939. aasta septembrikuu keskpaiku koondas Nõukogude Liit piiri juurde suuri sõjalisi jõude, millele järgnes välisministrile saadetud kutse tulla Moskvasse kaubalepingut allakirjutama. Nii on näha Roots'i mälestusjutustuses märgatavat tuleviku positsiooni sissetoomist.

Roots'i mälestustes on ära mainitud Laidoneri ettevalmistusi Nõukogude Liidu võimalikuks rünnakuks. Nii on ära toodud, et Laidoneril oli soov kohtuda Läti Sõjainistri kindraliga Balodis, millest Läti loobus. Veel saame teada, et Laidoner saatis kolonel Maasingu Saksamaale tegema päringut, kas Saksamaa osutaks Eestile sõjalist abi juhtumil, kui Nõukogude Liit Eestit ründaks. Sellise informatsiooni sisse toomine viitab ka sellele, et Molotov-Ribbentropi salapakt polnud kirjutaja jaoks teada. Baaside lepingust kirjutades on Roots juhtinud tähelepanu just Laidoneri käitumisele ja arvamustele seoses Nõukogude Liidule vastuhakkamisega. Nii on toodud sisse erinevaid sõnavõtte juba enne baaside lepingut.

Kärpi mälestustes on käsitletud Eesti riigijuhtide dilemmat: kas alustada sõda või mitte. Nii on Kärp mälestustes oletanud, et riigijuhid nägid, et Eesti poleks suutnud kuigi kaua vastu panna ligi 200 korda suuremale vaenlasele ning oleks seejuures veel kandnud hulga inimohvreid.

Sama seisukoha on oma mälestustes välja toonud ka Roots, kes selgitab valitsuse otsust sellega, et peamine ülesanne olevat olnud hoida Eesti rahvast ja riiki tervena. Valitsuse silmis tähendas Nõukogude Liidu ettepaneku sõlmida baaside leping tagasilükkamine ohtu

ning arvati, et rahvale olevat võimatu selgeks teha, miks peaks sõdima Venemaaga, kes pakub liitu ja kaitset. Viivitamine oleks vaid halvendanud olukorda. (Roots 2010: 103)

Nii Kärpi kui ka Rootsi mälestusjutustustes nenditakse, et baaside lepingu sõlmimise peamiseks ettekäändeks sai Poola allveelaeva põgenemine, mis Molotovi silmis näitas, et *“Eesti valitsus ei hoolivat kuigi palju Nõukogude Liidu julgeolekust.”* (Roots 1993: 103) Nõukogude Liit nägi ainsa lahendusena asutada Eesti territooriumile oma laevastikke ja lennuväebaase. Lisaks on mõlemas mälestustes on rõhutatud Nõukogude Liidu lubadust, et abistamispakt ei toovat Eestile mingeid ohte. Nõukogude Liit lubas, et Eestile jääb iseseisvus, oma valitsus, parlament, välis- ja sise poliitika, sõjavägi ja majanduslik kord.

Ka Loosaar on ära maininud baaside lepingu sündmuste käigu. Selle kirjeldamisel hakkab silma autori poolne sõnade kasutus, mis edastab hoiakut toimumusse. Nii on Loosaar kasutanud väljendeid „surve“, „ähvardus“, „peale sunnitud“ „*surve ja ähvarduse sunnil olid Balti riikide valitsused sunnitud punase Venemaa nõudmised vastu võtma*“. (Loosaar 2006: 10)

Sotsiaalne tasand

Kogukonna tasandil on baaside lepingust kirjutades viidatud konkreetsele grupile, (Roots ja noored sõjaväelased) või rahvale (ühiskond-kogukond). Mälestusjutustustel tuleb esile see, kuidas nad muutusi tajusid.

Rootsi mälestustes on kirjeldatud noorte sõjaväelaste suhtumist baaside lepingusse. Nii saame teada, et noored olid sõjaks valmis ning valitsuse otsus, et sõda ei tule, mõjus neile rabavalt. Mälestustes on Roots niisugust valitsuse otsust seostanud Eesti iseseisvuse lõpuga.

“Meie, nooremad mehed, olime valmis sõjaks. Olime ju üles kasvanud rahvuslikus vaimus ja kogu oma teadliku elu pühendanud oma maa ja rahva kaitsmisele, olgu see nii raske ning ohvririkas kui tahes. Kas tõesti see kõik lõpeb ilma võitluseta? Kui oli selgunud Vabariigi Valitsuse otsus, rivistas osakonnaülem Luts meid üles ja lausus: “Sõda ei tule”. See teade mõjus rabavalt, sest ta tähendas kapituleerimist ning meie riikliku iseseisvuse lõpu algust. Noruspäi läksime vaikselt laiali. Töö ei laabunud, sest see oli kaotanud oma mõtte”. (Roots 1993: 101-102)

Loosaare mälestustest selgub ka rahva reaktsioon baaside lepingule. Välja on toodud kolm arvamust: 1) enamus oli seisukohale, et valitsus otsustas valesti; 2) mõned üksikud olid

erapooletud; 3) väiksem seltskond oli aga arvamusel, et valitsus tegi õige otsuse. Viimast on mälestustes selgitatud sellega, et Nõukogude Liiduga sõdimine oleks viinud kõik hukatusse.

Loosaare mälestustes on tähelepanu pööratud ka majanduslikele muutustele – *“Inimesed ostsid igasugu värki kokku, eriti tarbeaineid tagavaraks”* (Loosaar 2006: 10), riigikaitse – *“Hakati tasapisi piiri kindlustama, suurendati relvastust ja sõjaväge”* (Loosaar 2006: 10). Loosaare mälestustes on ära mainitud ka see, et ajakirjandus kajastas muutusi pessimistlikus toonis ning riigiametnike kõned keskendusid kodumaa ühtsuse temaatikale. Antud lõigud toovad just esile seda, kuidas kogukonnale mõjusid toimunud muutused.

Arvamuste erisusele vaatamata, ilmneb Loosaare mälestustes, et ümbritsev ringkond nägi siiski Nõukogude Liidu baasides ohtu riigile ning selle üle toimus pidevaid arutelusid. Aruteludes olevat jõutud järeldusele, et olukord oli *„nõukogude valitsuse poolt jõhkra surve ja poolenisti jõuga peale surutud värk“* (Loosaar 2006: 11). Loosaare mälestustes on valitsenud situatsiooni võrreldud pahaloomulise kasvajaga, mis võtab üha enam võimust.

Kärpi mälestustes on toodud sisse rahva arvamus toimunust. Nii on mälestustes usutud, et Nõukogude Liit hakkab baaside lepingu sätteid ausalt täitma. Seda arvamust on põhjendatud sellega, et ei osatud tunnetada Nõukogude Liidu *”imperialistlikke ambitsioone”* (Kärp: 17)

Pareku mälestused samast ajast pole pikad ning annavad edasi ühiskonnas valitsenud hoiakut. Tema mälestustes on tunda kerget masendusnooti. Baaside lepingu teemat pole mälestustes puudutatud. Selle asemel on juhitud tähelepanu ühiskonnas toimuvale. Nii on ta ära maininud, et Poola allveelaeva alusel esitas NSVL Eestile pretensioone. Veel on mälestustes pööratud tähelepanu „Endla“ teatri dramatiseeringule A. Kivika romaanist „Nimed marmortahvilil“ ning et Pärnu linnapea Hendrik Soo sai südamerabanduse, kui nägi NSVL lennukuid Eesti õhuruumis lendamas. Viimase juhtumi juurde on aga andnud hinnangu, kus haigus „päästis“ Hendrik Soo ülekuulamistest ja vangilaagritest, mis said hiljem osaks kõigile Eesti Vabariigi riigi- ja poliitikategelastele. (Parek 2010: 251).

Isiklik tasand

Uurimise all olevatest mälestustest on baaside lepingust isiklikul tasandil kirjutatud ainult Loosaare mälestustes. Samas, kirjutaja mõtted on kaalutlevad: kuidas antud olukorda oleks saanud paremini lahendada – *„Olin ise ka valitsuse järeleandmise vastu, kuid kaine mõistus ütles siiski, et antud olukorras ei oleks valitsus midagi mõistlikumat suutnud teha.”* (Loosaar

2006: 11) Loosaare mälestustes on rõhutatud, et oli vaid lootus, et nõukogude valitsus peab kinni lubadusest mitte sekkuda riigi siseasjadesse.

3.3.4. Nõukogude vägede sissemarss

Kärpi, Rootsi ja Loosaare mälestused on kirjeldanud sündmust rohkem institutsionaalsel tasandil ehk siis kirjeldanud võõrvägede sissemarssi tseremooniat ning mis korraldusi jagati kaitseväelastele ja rahvale. Pareku mälestustes tõuseb esile aga ühiskonnas valitsenud meeoleolu kirjeldus.

Kui üldiselt on Kärp oma mälestustes sündmuste kirjelduste juures jätnud mainimata oma elukutse, siis Punaarmee sissemarsist kirjutades on ta toonud välja ajalehe Virumaa Teataja toimetuses toimunud arutelu. Pareku mälestuses on samas isiklik ja kogukondlik tasand põimunud.

Institutsionaalne tasand

Rootsi ja Kärpi mälestustes on ära mainitud fakt, et 18. oktoobrit, mil Punaarmee ületas riigipiiri Narva taga ja Irboskas. Mõlemas mälestuses on ka kirjutatud, et tseremoonia juures olid kõrgemad sõjaväelased, aukompaniid, orkestrid ning peeti kõnesid. Kärpi mälestuses on veel kirjeldatud sissemarssi organisatoorset poolt:

“Korra hoidmiseks ja võimalike intsidentide vältimiseks paigutati ületuleku kohtadesse ja maanteede ääres, kus liikusid venelaste kolonnid, kaitseliidu relvastatud patrullid. Kogu rahvale anti ametlik korraldus kohelda sissemarssivaid venelasi kui sõpru ja külalisi. Vene vägede liikumisteed olid Eesti transportvahenditele suletud.” (Kärp: 18)

Samas, kumbki kirjutajatest ei viita, et nad oleksid seal kohapeal olnud. Mälestusjutustustes on kirjutatud sündmusest nagu üleüldisest teadmistest – pole viidatud, kust informatsioon pärineb.

Loosaare mälestustes on pööratud suuremat tähelepanu Punaarmee sõjavarustuse ja sõdurite meeoleolu kirjeldamisele: *“Maanteedel liikusid logisevad, bensiniist haisevad veoautod, mida juhtisid määratud soldatid.”* (Loosaar 2006: 10) Veel on Loosaare mälestustes tähelepanu juhitud Nõukogude Liidu lennukitele ning nende lendamisele Eesti õhuruumis. Nii on ära mainitud, et igast ülelennust oli Sõjavägede Staap informeeritud. Nõrdsinult on Loosaar oma mälestustes välja toonud tõsiasja, et sel hetkel *“/.../ oli ju tegemist ikkagi veel iseseisva Eesti Vabariigi territooriumiga, mida idanaaber silmakirjatsedes tunnustas.”* (Loosaar 2006 : 11)

Parek kirjutab oma mälestustes, et oktoobris sai ajalehtedest lugeda Nõukogude Liidu plaanist ehitada baase Saaremaale, Hiiumaale ja Paldiskisse; ning et kõik see toimub Eesti valitsuse nõusolekul:

“Oktoobri lõpul põrutas kõiki teade: NSV Liit nõuab endale baase meie territooriumil. Kõigi ajalehtede esikülgedel seisis suurte tähtedega, et vabariigi valitsus on otsustanud selle nõude täita – anda NSV Liidule baaside ehitamiseks territooriumi – Saaremaal, Hiiumaal ja Paldiskis. Kommentaare oli vähe: seisti paratamatuse ees. Sama sündis ka Lätis ja Leedu. /../ Vene soomusväeosad tulid idas üle piiri ja liikusid kindlaksmääratud marsruudil oma baaside poole. Teid palistasid kaitseliitlaste spaleerid.” (Parek 2011: 257)

Sotsiaalne tasand

Sotsiaalsel tasandil suhtumist toiminusse on kirjeldatud vaid Kärpi ja Pareku mälestustes. Kärpi mälestustes kirjeldatakse Virumaa Teataja toimetuses toimunud arutelu punaarmee sissemarsiga tekkinud küsimuste üle. Arutelu käigus esitatakse teineteisele rohkesti küsimusi – *“Kes suudab kontrollida sissemarsivate punaarmeeelaste arvu? Kes teab venelaste tõelisi eesmärke ja kavatsusi? Kas me pole sellest momendist okupeeritud maa, kui riigipiir avatakse N Liidu vägedele?”* (Kärp 1996: 18) Antud allikas küsimustele vastuseid välja ei ole pakutudki, küll aga on edasi antud pigem negatiivne hoiak.

Pareku mälestused kajastavad nii isiklikku kui ka lähikonna suhtumist sündmusesse. Tasandid on omavahel sulandunud. Isiklik seisukoht on pandud lähikonnast jutustava teksti sisse. Nii on mälestustes ainult mainitud, et Punaarmee sissemarssi, mida ei tema ega ka ta lähedased vaatama ei läinud. Ka Parek tõdeb, et vägede sissemarsiga tajuti ühiskonnas Balti riikide iseseisvuse lõppu.

3.4.Kokkuvõte

ENSV ajal kirjutatud mälestustes on enim rõhku pööratud II maailmasõja algusele ning Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi mittekallaletungi lepingule. Vähem on kajastatud Molotov-Ribbentropi pakti ja Nõukogude vägede sissemarsiga seotud sündmusi.

Eesti NSV mälestjustustustes omab sündmuste tõlgendamisel olulist rolli see, kuidas autor end ise on positioneerinud. Nii on kultuuriringkondades liikunud Pareku mälestused keskendunud rohkem ühiskonnas toimuvale, Rootsi mälestused see eest sõjaväe

tegutsemisele ja Loosaar on oma mälestustes rõhu asetanud eelkõige enda ning lähedaste tegevuse kirjeldamisele ning Kärpi mälestused on suunatud riigi otsuste analüüsimisele.

Mälestusjutustes tuleb rohkesti esile sellist informatsiooni, mida tol ajal ametlikest allikatest ei olnud võimalik leida. Nii on näiteks II maailmasõja puhul rõhutatud just selle ootamatust ning kirjutajaid on šokeerinud asjaolu, kui kiiresti Poola Saksamaa ja Nõukogude Liidu poolt hävitati.

Eesti Vabariigi ja Nõukogude Liidu vastastikuse abistamispakti puhul ilmneb institutsionaalsel tasandil arutelu valitsuse otsuse õigsuse üle. Jäänud on mulje, et mälestusjutustes on jäänud selgusetu, mille alusel valitsus otsustas pakti sõlmimise kasuks. Eriti eredalt väljendub see baaside lepingu sõlmimise aruteludel sotsiaalsel tasandil, millega näidatakse, et ühtne meelsus ühiskonnas puudus. Samas pole üheski mälestusjutustuses selget ja ühest seisukohta selle kohta, kas sel hetkel valitsus toimis valesti või õigesti – seisukoht on jäetud lahtiseks.

Võrreldes paguluses ja ENSV ajal kirjutatud mälestusi, tuleb suur kontrast sisse Molotov-Ribbentropi paktist kirjutamisel. Nii on MRP salapaktist kirjutatud vaid Peep Kärpi mälestustes. Peab veel ära mainima, et Peep Kärpi mälestustes leidub teisigi viiteid paguluses ilmunud kirjandusele. Samas peab nentima, et kõigi teiste sündmuste kirjeldamisel pole institutsionaalsel tasandil esitatud Nõukogude Liidu ametlikku seisukohta. Seda on võimalik välja lugeda nii hinnangutest kui ka sõnakasutusest. Nõukogude vägede sissemarsil on keskmes pigem kokkupuuted sõduritega ning kuidas oli korraldatud nende sissemars.

4. EESTI MUINSUSKAITSE SELTSI KOGUTUD MÄLESTUSJUTUSTUSED

Eesti Muinsuskaitse Seltsi poolt kogutud mälestusjutustused pärinevad 1980.aastate lõpust.. Esmal tutvustan antud mälestusjutustuste loomiskonteksti, seejärel annan ülevaate autoritest ja mälestusjutustuse ülesehitusest. Kolmandas alapeatükis analüüsin, kuidas on kirjeldatud 1939. aasta sügise sündmuse Portelli jutustamistasandile toetudes.

4.1. Mälestusjutustuste loomiskontekst

EMS allikad on kirjutatud ajavahemikus 1986-1989 ning aja poolest kuuluvad need lood nn nihkeperioodi alla. Olles tutvunud lähemalt erinevate EMS allikatega, on näha, et mitmetes mälestustes on suhtumine sündmusesse – nt võimu vahetusse – juba teistsugune. Samas see ei tähenda, et kõik lood oleks samas võtmes kirjutatud. Leidub ka “tsensuuri all kirjutatud elulugusid” (vt Lilljeström 2004), kus on jäänud alles Nõukogude-aegne suhtumine toimumusse.¹⁶

EMS ajaloopärimuse aktsiooni kaudu kogutud elulugudes tuleb tähelepanu juhtida kogumisraamidele. Ka Pauliina Latvala on toonud välja, et vastajad loovad kogumisele raamid, millega on seotud erinevad ettekujutused kogumise eesmärgist ja iseäranis tekstide vastuvõtjatest ja lugejatest. (Latvala 2005: 247) Võrreldes suulise materjali kogumisega ei sekku kirjalik juhend nii aktiivselt teksti loomeprotsessi, see on intiimsem ning loo valimine võib toimuda mitmes etapis (Jaago 2010: 162). Nii ei saa ka EMS puhul mööda vaadata pärimuse kogumisloost. 1986nda aasta suvest alustati pärimuse kogumisega nn välitöö käigus – koguti materjali küsimustikule toetudes. Pärimuse kogumine sai suurema hoo sisse aga 1988. aasta 10. märtsi “Maalehes”, kus kutsuti kirjutama oma kodukoha ja vanemate kohta, lapsepõlvest, tolleaegsest maa (linna) eluolust, matuseväljadest, ohvrikividest ja -

¹⁶ Raske on spekuloida, millal see nõ avanemise murdepunkt täpselt toimus. Paljuski võib see sõltuda inimesest endast. EMS fondis lugesin ühe vanema naisterahva päevikut, mida pidas aastast 1984 kuni 1988. Päevikus leidub meenutusi minevikule, ent oma arvamust ja suhtumist enne 88ndat aastat ei avalda. Sissekannete sisu muutus pärast 1988. aasta oktoobrit: Oktoober 1988. Aga! Möödunud mõne viimase aasta kestel on aeg tõesti teisemaks saanud ja seda hoopis ettenägemata teisemaks! On järjekordne Eesti rahva ärkamise aeg vabaduse poole ja seda suure hooga. Ja avalikustamisega. See tundub nagu unenägu ja ei mitte tegelikkus. On loodud mitmeid uusi, ajakohaseid organisatsiooni nt : Eestimaa Rahvarinne, Eesti Loomeliit (n, EKLA F 342 M 86: 343, lk 225)

allikatest, lahinguväljadest ja muust perekonda, kodu ja kodukohta puudutavat. Lisaks veel mälestusi koolipõlvest, koolidest ja koolimeistritest, nende edasisest saatusest, kohalikust usuelust, kirikuõpetajatest, nende osast kohalikus kultuurielus, suhted rahvaga; mälestused talurahva rahunest, 1905. ja 1917. aasta saksa okupatsioonist, lahingutest 1918-1919; oodati mälestusi ka 1920-1940 ajavahemiku kohta: tollasest poliitiliselt elust, majanduslikust arengust, töölise-talumehe-ametniku argipäevast, maareformist ja ühistusest, tööliikumisest; mälestusi tollasest seltsielust, kooridest-orkestritest, näitemängudest jms rahvamajade ehitamisest, seltsitegelastest ja nende saatusest. Samuti kutsuti kirjutama ka 1939-40 pöördelised sündmustest, valimistest 1940.aasta suvel, nõukogude reformist, maareformist, 1941.aasta küüditamist, sõjategevust Eestis 1941-44 ja ümberkorraldusest peale sõda. (Laar 1988 : 10) Loodud kogumise raamistiku tõttu räägivad EMS allikad väga erinevaid lugusid.

EMS pärimuse kogumisele andis indu juurde ühiskonnas toimuvad muutused, mis julgustasid mineviku kogemustest lähemalt ka kirjutada. Anepaio on toonud välja, et oluliseks sai võimude tunnustus minevikule – 1989. aastal Arnold Rütli esimene pöördumine Eesti Televisioonis seoses märtsiküüditamise 40. aastapäevaga ja kolme tollase võimuorgani “Pöördumine Eestimaa elanike poole” juuniküüditamise aastapäeval. Seoses sellega Eestis alles algas aktiivsem represseeritute läbikäimine ja ühiselt minevikku rekonstrueerimine. (Anepaio 2003: 210-11) Poliitiliste muutuste tagajärjel tekkinud eufooria julgustas inimesi julgelt rääkima teemadest, millest nad polnud varem rääkinud (Skultans 1998: 14).

1980. aastate lõpus pärimuse korjamisel oli paljudel elulugude keskmeks nõ oma rahva ajaloo kirjutamine. Seda võib välja tuua Mart Laari üleskutses Eestile „tegeliku“ ajaloo tagasi andmises: “Pannes kirja kas iseenda või vanemate-vanavanemate mälestused, on igaljuhul võimalus kaasa aidata meie ajaloo rahvale tagasi andmisel. Sest moodustub ju nendest üksikutest inimsaatustest mosaiik, Eesti ajalugu.” (Laar 1988a : 11-13) Selle tulemusena hakati kirjutama sündmustest, millest eelnevalt ei saadud rääkida, näiteks vene vägede sissetulek, küüditamine.

4.2. Mälestusjutustuste autorid

Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondis on kokku saadetud üle 1700 säiliku. Töö jaoks vaatasin läbi 100 mälestust, millest vaid kolmeteistkümnes mälestustes oli kirjutatud MRP-st, II

maailmasõja algusest, baaside lepingust ning Nõukogude vägede sissemarsist.¹⁷ Uurimiseks valitud kolmeteistkümnest mälestusest, on kuus kirjutatud meeste, seitse naiste poolt.

Mälestusjutuste autorid on jätnud (v.a. Armilde ja Heino) oma eluloo kirjelduse tagaplaanile. Mälestusjutustustes on edastatud informatsioon vanuse, elukoha ning töö kohta vaid teksti sees. Antud andmete põhjal võib öelda, et keskmine kirjutaja sünniaasta on olnud 1922. (täpsemad andmed on Tabelis nr 2)

Kolmeteistkümnest mälestusjutustusest on 11 keskendunud ühe kindla perioodi kujutamisele. Periood tavaliselt algab 1939. aastaga ja lõpeb 1944. aastaga. Kaks autorid – Armilde (EKLA, f 342, M 94:373) ning Heino (EKLA, f 342, M 90: 353) on kirjutanud pikemalt, alustanud sünnist ning jõudnud jutustustega peaaegu kirjutamisaega. Kõik jutustused on edastanud kogukondlikku ning isiklikku vaatevinklit. Mälestusjutustused, mis keskenduvad perioodile 1939-1944, on olnud soov edastada kogetut ja nähtud. Eriti on oma mälestuste juures rõhutanud Elmar, et soovib *“juhtida tähelepanu ajaloolistele valedetele, mida juba ammugi levitati, kui ajaloolisi tõdesid”* (EKLA, f 342, M 369/1, lk 1). Mälestuste perioodi valik on tõenäoliselt olnud ka seotud sellega, et mälestused on kirjutatud ajavahemikus 1988-1989, kus ühiskonnas olid üleval *“valgete laikude”* täitmine ning ka MRP salaprotokollide avalikustamine on aktuaalne.

4.3. Mälestusjutustuste analüüs

Eesti Muinsuskaitse Seltsi mälestusjutustusi uurides olen toetunud Portelli jutustamistasanditele. Järgnevalt olen võtnud uurimise alla kronoloogilises järjekorras 1939. aasta sügise sündmused: Molotov-Ribbentropi pakt, II maailmasõja algus, Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamisakt, Nõukogude vägede sissemars.

4.3.1. Molotov-Ribbentropi pakt

Molotov Ribbentropi paktist on kirjutatud vaid kolmes mälestuses, kus peamiselt pööratud tähelepanu salaprotokollile ja millal sellest teada saadi, kuna see teadasaamise fakt oli nähtavasti just ka kirjutamise ajal aktuaalne.

¹⁷ Tabelis nr 1 on toodud välja täpsemalt, mis sündmustest on mälestustes kirjutatud.

Sotsiaalne tasand

Sotsiaalsel tasandil on kirjutatud MRPst kahes mälestuses, kus tähelepanu suunatud salaprotokollile. Jaan on mälestustes rõhutatud just seda, et lisaprotokollist ei olnud teda koos teiste ajateenijatega informeeritud: “...lisaprotokollist ei teadnud vähemalt ajateenijad midagi”(EKLA, f 342, M 52:155, lk 2) Samas Elmar on aga oma mälestuses ära maininud, et “...salaprotokoll oli avalik saladus ning kõik teadsid sellest.” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 3).

Kas ta täpselt mõtleb kõige all eestlasi või lähimat tutvusringkonda, on mälestuses raske välja lugeda. Pigem on jäänud mulje, et sellega viidatud on pigem grupile.

Isiklik tasand

Ka isiklikul tasandil saab MRP-st kirjutades oluliseks just salaprotokoll ning sellest kuulmine. Nii on Jaan (EKLA, f 342, M 52: 155, snd 1918) maininud, et ta sai MRP juurde kuuluvast salaprotokollist teada alles Gorbatsšovi võimutuleku ajal, mil see avalikustati.

Elmari (EKLA, f 432, M 93: 369; snd 1925) mälestuste isiklikul tasandil on kirjutatud, et 23. augustil 1939 sõitis ta perega Narva-Jõesuust tagasi Tallinna. Lisaks mainib mälestustes, et MRP-st palju ei räägitud ning kuulis sellest täiskasvanute omavahelisest jutust. Kui grupi tasandil on Elmari mälestustes rõhutanud just salaprotokoll, siis isiklikul tasandil sellele midagi juurde lisatud pole.

Ka Heino (EKLA, f 342, M 90: 353; snd 1913) mälestustes on kirjutatud MRP salapaktist, ent see tuleb pigem hilisema teadmisenä sisse. Nimelt mälestustes on toonud välja, et naastes augusti lõpus Poolas käidud õpingutelt Eestisse, ei teadnud ta, et: “*Eesti saatatus oli juba selleks hetkeks salapaktiga otsustatud*” (EKLA, f 342, M 90: 353, lk 6) Seda allikat lugedes jällegi ilmneb, et salapaktist saadi teada alles hiljem.

4.3.2. II maailmasõja algus

II maailmasõja algusest on kirjutatud kuues allikas. II maailmasõja alguse kõrval hakatakse mälestustes vaikselt arutlema ka Eesti riigikaitse üle. Üldiselt on II maailmasõja algusest kirjutatud väga vähe. Institutsionaalsel tasandil on antud üldine

sündmuste kirjeldus ning mingit hinnangut sellele lisaks ei leia. Kollektiivsel tasandil kerkib esile arutelu Eesti tuleviku üle, milles jõutakse arvamusele, et kodumaad tuleb võõrvägede eest kaitsta. Isiklikul tasandil on II maailmasõja algusest kirjutatud vaid kahes allikas ning sedagi suhteliselt napilt, avaldamata omapoolset seisukohta.

Institutsiooni tasand

Institutsiooni tasand tuleb esile Heino (EKLA, f 342, M 90: 353, snd 1913) ja Armilde (EKLA, f 342, M 94:373) mälestustes, kus on ära toodud, et 1. septembril 1939. aastal ründas Saksamaa Poolat. Heino mälestustes on toodud välja täpsem kirjeldus sündmusest: Inglismaa ja Prantsusmaa kuulutasid sõja Saksamaale; Venemaa ründas Poolat idast. Armilde mälestustes on rõhutatud seda, et Euroopas toimuvate sündmuste arengut jälgiti ka Eestis.

Sotsiaalne tasand

Vaid Jaani (EKLA, f 342, M 52:155, snd 1918) ja Peetri (EKLA, f 342, M 52: 147; snd 1923) mälestustes tuleb esile konkreetse grupiga seotud arvamus. Jaani (EKLA, f 342, M 52:155, snd 1918), kes oli 1939. aastal ajateenija, mälestustes kirjeldatakse Eesti Kaitseväge suhtumist II maailmasõtta. Üldine suhtumine sündmusesse oli väga halvustav. Lisaks arutlesid Jaani mälestuste järgi kaitseväelased ka Poolale abi osutamist. Jaani mälestustes on välja toodud rühmaülema arvamus, et: “...*meie Eestimaa on ise varsti hädaohus, me lõpetame kursuse varem, et oleksime valmis oma Isamaad kaitsma*” (EKLA, f 342, M 52:155, lk 4). Antud plaan ka täideti. Mälestusjutustuses on “meie” all silmas peetud kaitseväelasi. Kuigi rühmaülema käsk viitab ka ametlikule tasandile, siis antud juhul on need grupitegevusega põimunud. Kuna antud korraldus puudutas ainult ühe kursuse kaitseväelasi, siis seetõttu olen paigutanud selle ka grupi tasandile.

Peetri (EKLA, f 342, M 52: 147; snd 1923) mälestustes on kirjutatud riigikaitse tunnist, kus autori klassikaaslastes väljendub viha sakslaste ja Hitleri vastu. Meeleolu, mida on kirjeldatud, oli sakslaste-vastane: “*Oleme valmis astuma vabatahtlikult sõjaväkke, et kasvõi hammastega läbi närida Hitleri kõri.*” (snd 1925, EKLA f 342, M 52: 156, lk 1)

Armilde (EKLA, f 342, M 94:373) mälestuses on ära mainitud, et nii noored kui ka vanad olid mures tuleviku pärast. Erilist muret on aga välja toodud noorte meeste pärast: “*eriti mehed kellede nooruslik edasipüüdev ind sai varjatud kahtluse kui mõttetusega*” (EKLA f 342, M 94: 373, lk 27)

Elmari (EKLA, f 342, M 90: 353, snd 1925) mälestuses on grupi tasandil toimunud edasi antud eestlaste kui rahva vaatevinklist. Nii ilmneb allikast, et eestlased olid üllatunud, kui Nõukogude Liit ründas Poolat ning asus Saksamaad toetama. Lisaks on ära mainitud, et eestlaste haritlaskond oli Hitleri-vastane.

Isiklik tasand

Isiklikul tasandil on pööratud rohkem tähelepanu tegevustele ja olukordadele, kus ise oldi. Nii on Maimu (EKLA, f 342, M 50:147, snd 1920) mälestuses ära mainitud, et kui sõda algas, oli ta saanud 19-aastaseks. Peetri. (EKLA, f 342, M 52: 147; snd 1923) mälestuses ilmneb, et sõjast kuulis poes mänginud raadiost. Lisaks on avaldanud arvamust, et vaevalt Eestigi sõjast Saksamaaga pääseb.

4.3.3. Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt

Võrreldes sõja alguse kirjeldamisega on vastuhaku teemat palju enam rõhutatud baaside lepingust kirjutamisel. Baaside lepingust on kirjutatud kümnes allikas. Sünnimuse kirjeldamise juures võib mälestustes märgata ajaloo ümberhindamist – kirjutamisel pole järgitud Nõukogude Liidus ilmunud ajalooõpikute ja –raamatute tõlgendusi. Eriti selgelt tuleb see välja institutsiooni tasandil. Seega võib oletada, et kirjutamisel on kas siis toetutud 1939. aastal levinud informatsioonile või paguluses ilmunud erinevatele allikatele (nt Alfred Luts mälestused, “Eesti rahvas ja riik II maailmasõjas” jne). Uurijana pigem kaldun arvama, et 1980ndate lõpus kirjutatud mälestusi võis nn ametlik informatsioon toetuda hoopiski paguluses kirjutatud erinevatele ajalugu käsitlevatele teostele, mis omakorda toetuvad mälestustele. Sedasi paguluses ilmunud kirjandusele viitamist võib kohata ka 1980ndate lõpus kirjutatud artiklites, näiteks Küllö Arjakas 1988. aasta Vikerkaare 11 numbri artiklis “1939. aasta Eesti välispoliitikas. III” on mitmeid kordi viidatud Alfred Luts mälestustele.

Institutsionaalsel tasandil keerleb arutelu kaitseväge ja valitsuse arvamuse erinevuse üle seoses baaside lepingu sõlmimisega. Allikatest ilmneb, et kaitsevägi oli valmis vastu hakkama, ent valitsus tahtis sõda ära hoida. Grupi tasandil on pööratud tähelepanu üldisele murele ja teadmatusele tuleviku suhtes. Isiklikul tasandil on allikates veel pööratud tähelepanu ka tagantjäreli toimunud aruteludele - kas see kõik oli seda väärt.

Institutsionaalne tasand

Institutsionaalsel tasandil on sündmustes räägitud kuues mälestuses. Sündmuse kirjeldamisel väga detailidesse ei laskuta ning pigem on baaside lepingut konstateeritud kui fakti, et Eesti ja NSV Liidu vahel sõlmitud pakt. Samas pole on Heino mälestuses antud mõista, et muud võimalust polnud: *“Bolševikud pressisid Balti riikidelt välja nn abistamispaktid ja tõid väeüksused baasidesse, mis olime sunnitud neile loovutama.”* (EKLA, f 342, M 90: 353, lk 2, snd 1913) Armilde mälestustes kirjutatud, et: *“Kahekiimne kaheksandal septembril, 1939 oldi sunnitud andma Venele luba baasideloomiseks Eestis”* (EKLA, f 342 M 94:373, lk 2) (samal noodil on kirjutatud kuues allikas)

Kolmes omaeluloolises allikas tuleb esile kaitseväge ja valitsuse eri arvamused baaside lepingust. Neis on väidetud, et kaitsevägi soovis NSV Liidule vastu hakata, ent valitsus soovis olukorda rahumeelselt lahendada: *“Kuigi meie kaitseväel oli relvi väga vähe, oli meie kaitsevägi meelestatud Vene sõjaväe sissetungile vastu hakata. Kuna Eesti valitsus veendus, et vastuhakkamine mitme sajakordse suurema vene sõjaväele on Eestimaa hukutamine, sest Vene valitsus lubas Eestimaa hävitada.”* (EKLA, f 342, M 52: 155, lk 3, Peeter, snd 1923) Nii on ka Elmari mälestustes rõhutatud, et Eesti valitsus kahtles selles, kas on vaja vastu hakata. Elmari mälestustes on valitsust tugevalt kritiseeritud ning väidetud, et valitsus ei suutnud omale seljatagust organiseerida, olenemata sellest, et: *“...kindlad tundemärgid N. Liidu agressiivsusest ja valelikkusest olid juba siis teada”* (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 4, Elmar, sn 1925)

Maimu mälestustes on kirjeldatud erinevad hoiakuid läbi kahe riigitegelase - Laidoneri ja Pätsi: *“Nii oligi, et kaks riigi tähtsat juhti olid eriarvamustel. Päts lootis oma rahva verevalamist ära hoida, Laidoner tahtis vastu hakata “* (EKLA, f 342, M 50: 147, lk 2, snd 1920)

Sotsiaalne tasand

Sotsiaalsel tasandil on mälestustes pööratud tähelepanu nii enda tutvusringkonnale kui konkreetsele grupile või siis eestlastele kui rahvale. Viimase puhul on taaskord tegu etnilise vastandamisega – meie (eestlased) vs nemad (venelased/Lääs).

Üldiselt on grupi tasandil baaside lepingust räägitud vähe, vaid kolmes allikas. Mälestustes on toodud välja vastuhaku küsimus. See ilmneb Maimu mälestustes, kus on

kirjutatud, et: “...ka meie, tütarlapsed olime valmis oma kodumaad ja vabadust kaitsma.” (EKLA, f 342, M 50:147, lk 3, snd 1920).

Maimu mälestustes on kirjutatud veel, et: “...rahva enamus küll ei olnud nende poolt ega nendega liitmise poolt, vaid üksikud “müüsid” meid maha” (EKLA, f 342, M 50:147, lk 3, snd 1920). Samas Ingridi mälestustes on mainitud, et lepingusse suhtuti üldise murega ning loodeti sellest parimat. Viimase puhul on lisatud aga sulgudusse selgitus, et: “puudusid ju kogemused” (EKLA, f 342, M 146: 1131/1, snd 1923/24)

Elmari mälestustes rõhutatud seda, et Eesti ei alistunud Nõukogude Liidu ettepanekule vabatahtlikult:

“Hävitage meie traditsioonid ja laastage talud. Tore on siis üheskoos nälgida!” Selgus, et umbes sellise sooviga pöördusid Balti rahvad Moskva poole. Nüüd ütlege, kui te vähegi normaalne inimene olete, kas on see võimalik? Muidugi ei ole. Kuid imelikul kombel vajab seegi “dokumentaalset tõestamist”, et asi nii ei olnud. Terve Venemaa teab, et eestlased nii toimisid. Keegi ei suuda neile selgeks teha, et nii pole nad toimunud ja nii ei toimi ükski riik. Ka ükski inimene ei lähe teisele pakkuma oma maja, vara, oma naist ja lapsi. Kas teile ei tundu, et kõik see on ju hullumeelsus? /.../ Kõik inimesed, terve rahvas teadis, kuidas meile suruti peale nn. baaside leping – ainult ajaloolased tahavad selle mõistmiseks dokumente.” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 4, snd 1925)

Isiklik tasand

Isiklik vaatevinkel on välja toodud neljas mälestuses. Mainitud on ära kas siis suhtumine tehtud lepingusse, või toodud välja konkreetne situatsioon, mis leidis aset 28. septembril 1939.

Isiklikku suhtumist baaside lepingusse on kirjeldatud kahes mälestuses. Nii on Elmar enda mälestustes kommenteerinud oma isa arvamust: “...mu isa ütles, et kõik see komuuna värk on vale ja vastukarva inimlikule loogikale. Ta teadis isegi seda ette ennustada, et – neist pole midagi tegijat.” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 4, snd 1925)

Teistsugust lähenemist kohtab aga Peetri mälestustes, kus küll nõustatakse, et antud lepingust head ei oodatud, ent Eestis valitsenud olukord polnud ka meeltemööda:

“Mina isiklikult ei lootnud ka sellest asjast eriti head, aga südamepõhjas tundsin ka rahuldust, et kui kärbitaksegi natuke rikaste riibu ja kõrkust, siis ei ole see sugugi paha. Minul kui vaesel inimesel ei ole midagi kaotada. Esialgu nõukogude võim meie siseasjadesse ei seganud ja elu läks edasi vanas vaimus.” (EKLA, f 342, M 22: 59, lk 45, snd 1923)

Ingrid (EKLA, f342, M 1131/1, snd 1923/1924) on oma mälestuses maininud, et pakti sõlmimise päeval sõitis ta perega Narva-Jõesuust tagasi Tallinna.

Huvitava seiga pakti sõlmimise ajast on kirju pannud Maimu oma mälestustes, kus ta on kirjeldanud mereväes viibinud abikaasa läbielamistest pakti sõlmimise päeval: “...*ta rääkis, et käsklused vahelduvad väga lühikeste ajavahemikkude järele – kord – tulistada, siis – mitte tulistada, niisugune olukord oli ka piiril.*” (EKLA, f 342, M 50: 147, lk 2, snd 1920)

Maimu toob oma mälestuste välja ka kirjutamisajal (1980. aastate lõpp) valitsenud arvamuse: “...*jah, ausam oleks olnud surra oma isamaa vabaduse eest võideldes, kui et surra vangis, metsatöodel, asumisel, piinamisel või võõra riigi eest võideldes surra võõral maal.*” (EKLA, f 342, M 50: 147, lk 2, snd 1920)

4.3.4. Nõukogude liidu vägede sissemarss

Nõukogude Liidu vägede sissemarsist on kõige enam kirjutatud isiklikul tasandil, kus on kirjeldatud Punaarmee sõdureid ja nende kaasasid. Vaid kahes allikas on ära mainitud lõputunnetus seoses võõrvägede sissemarsiga. Institutsiooni ja grupi tasandil on antud sündmusest suhteliselt vähe kirjutatud. Institutsiooni tasandil on ära mainitud valitsuse poolt antud käsud, kuidas tuleb võõrvägesid vastu võtta. Eraldi vajab välja toomist Peetri (EKLA, f 342, M 22: 59, snd 1923) ja Elmari (EKLA, f 342, M 93: 369, snd 1925) mälestusjutustused, kus institutsionaalne ja grupi tasandid on omavahel põimunud. Selleks, et mõista tasandite põimumist paremini, olen konkreetseid tekstinäiteid veidike lähemalt uurinud.

Institutsionaalne tasand

Konkreetset institutsionaalset eristust grupi tasandist ilmneb lühidalt kolmes mälestuses – Leida (EKLA, f 342, M 137: 1001/b, snd -), Maimu (EKLA, f 342, M 50: 147, snd 1920), Kristeli (EKLA, F 342, M 53: 160, snd 1920) omas.

Leida mälestustes on ära mainitud, et 1939. a. sügisel saabusid esimesed Nõukogude väeosad Eestisse. Kristeli ja Maimu mälestustes on välja toodud, et kaitseliitlased pidid maanteedes ääres korda hoidma. Kristeli mälestustes on veel lisatud, et eraisikud ei tohtinud teel olla.

Institutsionaalse ja sotsiaalse tasandi sulandumine kahe allikas

Nii Peetri (EKLA, f 342, M 22: 59, snd 1914) kui ka Elmari (EKLA, f 342, M 93: 369, snd 1925) mälestustes on kokku põimunud grupi ja institutsionaalne tasand. Juba eelnevalt on Elmari mälestustes esile tulnud rahva seisukoht ja selle võrdlemine ametlike allikatega. Siin võibki lähtuda Elmari mälestuste algusesse lisatud kommentaariga, et soovib: “...*anda edasi seda, mis tegelikult juhtus*” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 1)

Peetri mälestused on kirjutatud kaitseliitlase vaatevinklist ja tihedalt seotud institutsioonidega, siis antud juhul on grupi tasand pigem viimase varju jäänud. Peetri mälestused keskenduvad kaitseliitlastele, kes oli kohustatud valitsuse poolt antud käskude täitma. Seetõttu on paljuski võimu poolt antud käsud kui ka kaitseliitlaste tegevus omavahel seotud: “...1939. aastal, arvatavasti oktoobrikuus, anti meile, kaitseliitlastele käsk, ilmuda veel samal õhtul rühma kogenumiskohta. Vormiriietuses, kaasa võtta püss. Seal tehti teatavaks, et peame veel öösel minema Pihkva ibitee¹⁸ äärde määratud teelõigule.” (EKLA, f 342, M 22: 59, lk 44).

Ilmekalt väljendub see kohe esimeses lauses, kus on kirjutatud “*anti käsk*”, mis viitab institutsioonile ja “*meile, kaitseliitlastele*”, mis viitab konkreetselt ühele grupile ja selle tegevusele.

Ka antud mälestusjutustuses pole väljend “*meie*” puhul viidatud ainult kaitseväelastele, vaid ka Eestile, eestlastele kui ühele rahvusele, riigile. Ilmekalt on see väljendunud järgnevas lõigus:

“Homme hommikul hakkavad meile sisse sõitma Nõukogude Liidu Punaarmee üksused. See toimub kokkuleppe alusel meie valitsusega ja meie peame meile määratud teelõigu oma valve alla võtma. Ei tohi lubada ühtegi eraisikut tulla tee äärde, sest meie vastutame oma peaga, kui keegi hull virutab kiviga läbisõitva auto pihta või teeb mõne teise rumaluse. Käsk on antud kindral Laidoneri poolt ja tuleb täpselt täita.” (EKLA, f 342, M 22: 59, lk 44).

Üldiselt on Peeter pööranud Nõukogude vägede sissemarsist kirjutades rõhku kaitseväelaste tegevusele. Nii on ära mainitud, et nad pidid Bubrovka küla juures võtma kohad sisse ning valvet pidama. Lisaks on Peeter toonud välja kokkupuute Vene sõduritega:

“Katsusime nendega ka juttu teha. Nad vastasid meie küsimustele väga lühidalt.

¹⁸ Tõenäoliselt on tegemist ibeteega ehk mulla- või liivateega.

Vastused olid kõigil täpselt ühesugused. Ilmselt oli näha, et neile oli enne meie maale sõitu tehtud väga kõva õppus: millele vastata, kuidas vastata, mida rääkida. Oli täitsa selge, et kõik need sõnad oli neile suhu pandud. Nende sissesõit kestis kaks päeva.” (EKLA, f 342, M 22: 59, lk 45).

Selles lõigus ilmneb taaskord etniline eristus. Sellist suhtumist leiab pea igas allikas, kus on kirjutatud võõrvõimu sõduritest lähemalt.

Elmari mälestustes on grupi tasandit viidatud erinevaid sõnu kasutades, näiteks “*rahvas*”, “*eestlased*”. Mälestusi lugedes on jäänud mulje, et Elmari mälestustes on jutustaja samastanud end rahva arvamusega.

Institutsionaalsel tasandil on Elmar mälestustes ära toodud, et “*...Piiriväravad avati ja mängiti Eesti hümnid ja Internatsionaali. Punaväed ujutasid üle terve Eestimaa. Rahvast ei lubatud vaatama. Vene sõdurid olid mornid ja kurjakuulutavad.*” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 3-4).¹⁹ Selles teksti näites ilmneb ametlik tasand umbisikuliselt – “*avati, mängiti*”. Lisaks on märgata etnilist eristumist.

Elmari mälestustes ilmneb, et venelased umbusaldasid eestlasi ning neil oli keelatud eestlastega rääkimine. See sama väide tuleb esile ka isiklikul tasandil. Seoses sellega, et venelased ei tohtinud eestlastega rääkida, on Elmar välja toonud veel ühe seiga, mida teised mälestuste kirjutajad ei ole esile toonud:

“...sissemarsivatel vägedel keelatud ka teed küsida. Tallinna maantee nurgalt pööras peatänav, Joala tänav, järsult vasakule. Venelased arvasid vist, et küllap tuleb ikka peatänavat mööda sõita. Nad pöördusid vasakule. Ületanud raudtee, viis peatänav läbi Kreenholmi, Kulgu sadamasse, kus lõppes järsult sadamakaiga. Udusel suveööl polnud sadamakaid märgata. Esimene auto sõitis täiskäigul sadamasillalt sisse. Kuid tagant-tulijad seda ei märganud ja sõitsid esimese järele kõik samuti sadamasillalt sisse. Kui palju seal mehi uppus, seda pole teada, kuid terve järgmise päeva koogiti veest välja autosid.” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 4)

Elmari mälestustes on kritiseeritud venelaste varustust ja antud selle negatiivne hinnang:

“Mäletan kuidas naerdi N. Liidu autosid, kui need Narva saabusid. Niisuguseid vananenud masinaid ei tootnud lääs juba ammugi. Kõik, mis N. Liidust saabus oli kuidagi vilets, näotu ja nigel. Seevastu Eesti tootis kvaliteetsed kaupad” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 5)

Viimases teksti lõigus on aga kasutatud institutsionaalset ja isiklikku tasandit põimunult. Isiklik tasand on toodud välja kohe esimese sõnas “*mäletan*”, ent kogu ülejäänud jutt on kirja pandud umbisikuliselt.

¹⁹ Elmar oli pärit Narvast ning tema mälestused toetuvad kohapeal toimunule.

Sotsiaalne tasand

Kogukonna tasandil konkreetselt on Vene vägede sissemarsist kirjutatud vaid Ragnari (EKLA, f 342, M 80: 315, snd 1934) mälestusjutustustes, kus saarlaste arvamus Nõukogude vägede kohta on halvustavas toonis edastatud:

“Vanemad inimesed juba siis arutasid, et mis meie riigist küll saab, sest paljudel oli teada endised okupatsiooni ajad. Kuna Eesti oli olnud nagu geograafiline lõbunaine kõigi teiste jaoks, aga mitte eestlastele. Ainult 22. Aastat saime olla omaette. Hiljem oli kuulda kui saabusid vene ohvitseride naised siia, et toodi neid laevaga Roomasaarele ja sealt viidi Väikese linna peale. See on meie Kuressaare lossi ees kindlustusbastion. Väikese linna peal riietati nad ümber, ses nii neid linna ei lubatud ilmuda, kui mõelda – eks nad siis hirmsates kaltsudes olid.” (EKLA, f 342, M 80: 315, lk 6)

Isiklik tasand

Isiklikul tasandil on Vene vägede sissemarsist kirjutatud seitsmes allikas. Allikates on kirjeldatakse NSV Liidu vägede saabumist ja seda sündmust seostatud seda samal ajal kirjutaja enda elus toimuvaga.

Üldiselt on NSV Liidu armeed kirjeldatud negatiivsetes toonides. Nii võib tuua välja J (EKLA, f 342, M 111: 688, snd 1928) mälestustes esineva suhtumise:

“Ilmatud, rohelised, nende peal istusid püssid käes vene sõjaväelased, pilotkad peas. Nad tundusid mulle kuidagi väga väikesed ja kõhnad, näost tumedad, ei sarnanenud sugugi nende meestega, keda oli harjunud igapäev nägema.” (EKLA, f 342, M 111: 688, lk 2)

Olenemata sellest, et eelnevatel tasanditel on mainitud ära Punaarmee suhtluskeeld ning käsk hoiduda maanteedest eemale, on isiklikul tasandil kirjeldatud just nimelt Vene sõduritega kokkupuuteid.

Maimu (EKLA, f 342, M 50: 147, snd 1925) mälestuses on toodud välja situatsioon, kus üks vene sõdur olevat läinud üht tüdrukut suudlema ning selle peale tüdruk olevat sülitanud talle näkku.

Elmari (EKLA, f 342, M 93: 369, snd 1925) mälestustes on kirjeldatud autori isa kokkupuuteid vene ohvitseridega ning välja toodud nende jutu sisu. Jutuajamised keskendusid poliitikale ning tulevikule. Jutuajamised olevat aga lõppenud alati sellega, et olukord läheb pigem halvemaks:

“Kuid imelikul kombel ütles venelane alati lõpuks, sügava ohkega: “Nüüd teil kaob kõik ära!” – “Kuidas kaob ära? Meil on ju talud, kus toodetakse toiduaineid. Meil on toitu külluses. Riigil on salvedes mitme aasta viljavaru. Vaadake meie trugeu. Kas on millestki puudud?” – “Kõik on õige, aga nüüd kaob teilt kõik ära!” kinnitas jällegi venelane. Nii see jutuaajamine kestis – ikka lõppes sellega, et “teil kaob kõik ära”. Küllap venelane juba teadis, millega see asi lõpeb.” (EKLA, f 342, M 93: 369, lk 4)

J mälestustes on välja toodud lõputunnetus, kus autor on maininud vestlust oma sõbrannaga: *“...kas tunned, ei saa enam nii vabalt hingata, nagu varem? Sõbranna oli minuga ühel nõul”*. (EKLA, f 342, M 111: 688, snd 1928)

J (EKLA, f 342, M 111: 688, snd 1928) kui ka Ragnari (EKLA, f 342, M 80: 315, snd 1934) mälestustes on viidatud lähisugulasele, kelle jutu järgi olevat vene ohvitseride naised kandnud pidudel siidöösärke. Samas öösärgijutt oli pigem levinud kuulujutu tasandil ega saa olla kindel, et antud mälestuste autorite lähisugulased seda tõesti ise nägid.

J on oma mälestustes rõhutanud eestlaste ja venelaste erinevaid arusaami: *“Igal sammul paistis välja nende kultuuritus nii käitumises kui olmes.”* (EKLA, f 342, M 111: 688, lk 4).

Vene vägede sissemarssi on Ene Kõresaar (2005) vaadanud kui kultuurikonfliktikatkestust. Kõresaare silmis tuleb etnilise ja kultuurilise konflikti teema 1980ndate lõpus ja 1990ndatel kirjutatud elulugudes sisse seoses Nõukogude vägede sissemarsiga Eestisse. (Kõresaar 97-99) Elulugudes on olnud esil oma ja võõra eristus; suhtunud on sõduritesse võõristavalt. Sarnaselt EMS mälestustele, on ka Kõresaare uurimise all olnud elulugudes Punaarmee sõdureid kirjeldatud räpastena, ignorantsetena, ebameeldivalt käituvatena jne.

4.4. Kokkuvõte

Eesti Muinsuskaitse Seltsi foni 12 mälestuses on kirjutatud kõige pikemalt baaside lepingust ja Nõukogude Liidu vägede sissemarsist. Võõrvägede sissetuleku kirjelduste juures tuleb kõige enam esile just lõputunnetus.

80ndate lõpus kirjutatud mälestusjutustuses on esil MRP salaprotokoll. Kui võrrelda EMS ja ENSV ajal kirjutatud mälestusi, siis EMS mälestustes on arutatud salaprotokolli üle juba rohkem. On näha, et informatsioon on avalikuks muutunud ning ollakse julgemad mineviku sündmustest ka kirjutama.

Paljuski võib see olla seotud sellega, et Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi kujunemine langes ajalisel ametliku mälu muutumise aega 1986-1989. aastatesse, aega mil “vana” ametlik ajalugu oli juba kadunud, uut polnud veel aga tekkinud. 1987. aastal 23. augustil toimus esimene avalik demonstratsioon MRP pakti avalikustamiseks, samal päeval tekkis MRP AEG (Molotovi-Ribbentropi Avalikustamise Eesti Grupp). MRP avalikustamist hakkasid nõudma ka teised liikumised ning selle nõudmisega ühinesid kõik kolm Balti riiki. Pakti avalikustamine sai teoks 1989. aasta lõpul. (Tannberg 2007)

Ka EMS fondi mälestustes on kirjeldatud kogukondlikul tasandil šokki, mis vallandus II maailmasõja puhkemisega ning Poola vallutamisega Nõukogude Liidu ja Saksamaa poolt. Samas on EMS mälestusjutustustes mainitud, et 1939. aasta sügisel oli valdavaks veel Hitleri-vastane meelsus.

Baaside lepingus on sarnaselt ENSV mälestustega arutletud selle üle, et kas oleks võinud vastu hakata ning kas oleks suudetud vastu seista Nõukogude Liidule.

Nõukogude Liidu vägede sissemarsil tuleb EMS mälestusjutustustes eriti esile just etniline eristumine – meie vs nemad.

Eesti Muinsuskaitse Seltsi mälestusi lugedes on jäänud mulje, et kirjutajateni olid ka pagulases ilmunud tööd levinud ning mõjutanud neid. Nii kannavad mitmed mälestused märke, et nende koostamisel on kasutatud paguluses ilmunud allikaid.

KOKKUVÕTE JA DISKUSSIOON

Käesolevas töös olen võtnud uurimise alla mälestusjutustused, mille keskmes on suured kogemused – nt sünd või dramaatiline ajalooline murrang. Uurimistöös keskendusin Eesti rahvuslikus narratiivis aset leidnud murrangulistele sündmustele nagu Nõukogude Liidu ja Saksamaa mittekallaletungileping, II maailmasõja algus, Nõukogude Liidu ja Eesti Vabariigi vastastikuse abistamise pakt ning Nõukogude vägede sissemars Eestisse. Töös on käsitletud ajaloolis-poliitilisi sündmusi pärimusliku ajaloo vaatevinklist ning pööratud tähelepanu sellele, kuidas mälestusjutustustes on sündmusi tõlgendatud.

Eesti kaasaegses rahvuslikus ajaloonarratiivis on 1939. aasta sügise sündmustele antud iseseisvuse kaotuse tõttu oluline tähendus. Uurimise all olevad sündmused moodustavad aga Eesti iseseisvuse kaotusest vaid ühe olulise osa ning nende lähem käsitlemine pakub huvi jätkuvalt. Uurijana pakub mulle huvi just see, kuidas on neid sündmusi eri aegadel ja erinevates kontekstides loodud mälestusjutustustes tõlgendatud ning millised neist on esile tõstetud ja millised jäänud tagaplaanile.

Rakendasin mälestusjutustuste narratiivsel analüüsil Alessandro Portelli jutustamismudelit, et uurida, kuidas luuakse ajaloolise sündmuse kogemuse põhjal mäletamislugu: kuidas avalduvad ja suhestuvad narratiivis erinevad vaatepunktid, tegelased ja tegevusruumid. Selleks eristasin Portellit järgides mälestusjutustuses institutsionaalse ehk ametliku, sotsiaalse ja personaalse ehk isikliku tasandi ning vaatasin, kuidas nad on põimunud ning üksteisest mõjutatud.

Lähtudes sellest, millises ajaloolises ja sotsiaalses kontekstis on analüüsitud mälestusjutused kirja pandud, jaotasin oma allikad kolme gruppi. Esimeses grupis on uurimise all neli paguluses kirja pandud mälestust, teises grupis on neli Nõukogude Eestis “põranda all” kirja pandud mälestust ning kolmandas kaksteist Eesti Muinsuskaitse Seltsi poolt aastatel 1986-1989 kogutud mälestust. Valikuid tehes lähtusin sellest, et kõigis oleks kirjutatud vähemalt ühest 1939. aasta sügise sündmusest. Teisalt esindavad need mälestusjutustused kirjutamise hetkel mitteametlikku ajalugu, mistõttu on välja jäänud ENSV ajal avaldatud nn ametlikust ajalookäsitlusest lähtunud mälestused.

Uurimuse esimeses peatükis olen eraldi keskendunud ametlikule ehk avalikule teadmisele 1939. aasta sügise sündmustest ning selle muutumisele aja jooksul. Nende tõlgendused on mõjutatud ühiskonnas alates 80ndate aastate lõpus toimunud pöördelistest sündmustest. Nii

näiteks Hirvepargi koosolekul 1987. aastal räägiti esimest korda avalikult MRP-st, mis mõjutas ka avalikku teadmist ning omakorda seda, kuidas sündmused mälestustes paigutusid. Uurimusse on kaasatud mälestused, mis pole lähtunud Eesti NSV ametlikust ajalookäsitlusest ning neis on edastatud nõukogude ajalooteadmise suhtes nn teist teadmist (vrdl Peltonen 2008). Seetõttu on avaliku teadmise kujunemise lähem analüüs vajalik, et mõista, millele on mälestustes institutsionaalsel tasandil toetunud.

Töö teises peatükis mälestusi uurides ilmneb, et 1939. aasta sügise sündmused moodustavad inimeste jutustustes osa pikemast narratiivist, mis kirjeldab Eesti iseseisvuse kadumist. Analüüsi tulemusena joonistusid nimetatud kolmes allikagrupis välja järgmised tendentsid sellest, kuidas 1939. aasta sügise ajaloosündmused on saanud pärimusliku ajaloo sündmusteks.

Paguluses kirja pandud mälestustes (kirjutatud 1960ndatel, 70ndatel ja 80ndatel) on üldjoontes ära mainitud kõik 1939. aasta sügise sündmused ning esitatud need kolme tasandi kaudu. Institutsionaalsel tasandil on sündmuste tõlgendamisel olnud rõhk sündmusekäigu kirjeldusel (lähtudes eelkõige riigi ja sõjaväe tasandist), sotsiaalsel tasandil on edastatud sõjaväelaste ning haritlaste arvamusi ja hoiakuid ning isiklikul tasandil kirjeldatud pigem kirjutaja enda argipäevaseid toimetusi.

Võimalik, et üks põhjus, miks paguluses kirjutatud mälestusjutustuses on käsitletud 1939. aasta sügise sündmuse, on sisetunne ja kohustus säilitada rahvuslikku narratiivi ning hoida eestlaste ühtset kogukonna tunnet. Tõenäoliselt on see ka üks põhjuseid, miks paguluses kirja pandud mälestustes pole valitsuse tehtud otsuseid niivõrd kritiseeritud, nagu seda on tehtud taasiseseisvunud Eestis kirjutatud mälestustes.

Kirjutamiskonteksti mõju pagulasmälestustele avaldub eriti MRP sündmuse tõlgendusel. Paguluses kirjutatud mälestuste autoritel oli ligipääs nii Eesti NSV kui ka Lääne ajalookäsitlusele. Ent sündmusest institutsionaalsel tasandil jutustades on toetunud Lääne avalikule teabele: juba 1948. aastal avalikustati USA-s MRP salaprotokoll, paguluses 1946. aasta ajalooõpikus on ka see juba ära mainitud ning see teadmine on kaasatud ka mälestustesse.

Paguluses kirjutatud mälestuste autorid kuuluvad sõjaväelaste (Elias Kasak ja Alfred Luts) ja akadeemikute (Gustav Ränk ja Ilmar Talve) hulka. Mälestusjutustustes avaldus ka nende autoripositsioon. Nii on paguluses kirja pandud mälestuste autorite ametialase tausta mõjutusi selgelt tunda. Sõjaväelased on 1939. aasta sügise sündmuse tõlgendanud

institutsionaalsest vaatepunktist (nende töö oli seotud ka valitsuse poolt antud käskude ja korraldustega). Haritlaste mälestustes on omavahel põimunud aga isiklik ja sotsiaalne tasand, jättes ametliku sündmuste käsitlese pigem tagaplaanile.

Nii sõjaväelaste kui ka haritlaste mälestustes on edastatud sotsiaalse tasandi kaudu ühiskonnas levinud arvamusi ja hoiakuid. Nii edastatakse paguluses kirja pandud mälestustes, et MRP tuli kodanikele üllatusena ning hakati muretsema riigi tuleviku pärast. Selle sündmuse kirjutamise juures on selgelt tunda mälestuses kajastuvat minevik-olevik-tulevik tasandid. See tähendab, et kuigi on räägitud mineviku sündmustest, on nende kirjutamise momenti kaasatud ka tuleviku mõjutused, millest oldi teadlikud kirjutamisajal. II maailmasõja algusega seotakse arutelu mobilisatsiooni vajalikkuse ning sõja ärahoidmise võimaluse üle. Mälestusjutustuste lugemisel selgub, et ühine seisukoht selles küsimuses aga puudus. Baaside lepingu sündmuse all on juba konkreetsemalt üleval küsimus vastuhakkamisest ning diskussioon võimalikust sõjaohust. Mälestustes on mainitud ka ühiskonnas esinenud eriarvamusi, kuid autorite endi seisukoht selles osas jääb selgusetuks. (v.a. Elias Kasak, kes kritiseeris tehtud otsust). Nõukogude vägede sissemarsist on kirjutatud vaid sõjaväelaste mälestustes, rõhuasetusega just töökäskude täitmise kohustusele. Siin on nii ametlik kui ka sotsiaalne tasand omavahel tihedalt seotud. Võrreldes sellega, kuidas sõjaväelased on meenutanud eelnevaid sündmusi, väljendavad nad Nõukogude sõdurite kirjeldamisega siin ka isiklikku hinnangut.

Kolmandas peatükis vaatasin, millised jutustamisstrateegiad on esil Eesti NSV-s kirjutatud mälestustes. Eesti NSV-s “sahtlisse” kirjutatud mälestustes tuleb sarnaselt paguluses kirja pandud mälestustega aja ja kirjutamiskonteksti mõju esile eriti MRP sündmuse tõlgendamisel. Nii on MRP-st kirjutatud vaid Peep Kärpi mälestustes, mis ainsana selles grupis on kirja pandud 1980. aastate alguses; teised mälestused on kirjutatud 1960-70. aastatel. See oli aeg, mil tehti esimesi katseid Balti riikides MRP salaprotokollide avalikustamiseks ning alustati esimeste dissidentide (nn Helsingi) gruppide loomisega. Samas ilmnes ENSV-s kirjutatud mälestusi uurides, et institutsionaalsel tasandil pole lähtunud ka kirjutamisaja ametlikust ajalookäsitlusest. Pigem on edastatud 1939. aasta avalikku teavet – see tuleb esile just Harald Rootsi (sõjaväelase taustaga) ning Peep Kärpi (ajakirjaniku taustaga) mälestustes. Siinjuures peab märkima, et tulenevalt oma igapäevase ametikohustuste täitmise iseloomust oli neil ligipääs valitsuse käskude tagamaadele. Isiklik ja ametlik mälu on omavahel põimunud subjekti ehk autori kaudu. Kirjutaja on kaasanud mälestustesse oma ametist tuleneva teadmise, mis on lähedalt olnud seotud 1939. aasta valitsuse seisukohtadega.

ENSV-s kirjutatud mälestuste autorite taust on erinev paguluses kirjutatud mälestuste autorite omast: Harald Roots (sõjaväelase taustaga), Elsbet Parek (haritlane), Peep Kärp (ajakirjanik) ning Evald Loosaar (maamees). Nii on ajakirjaniku ja sõjaväelase mälestustes esil institutsionaalne ning sotsiaalne tasand, haritlase ja maamehe mälestustes esil aga isiklik ning sotsiaalne tasand.

Siin tooksin eraldi välja mälestustes ilmnunud hoiakud ja arvamused 1939. aasta sügise sündmuste kohta, mida mälestustes edastatakse sotsiaalse tasandi kaudu. Mälestustes on toodud välja, et II maailmasõja puhkemine mõjutas Eestit majanduslikult – tarbekaupades valitses defitsiit ning hirmuga osteti suurel hulgal kaupu määramatuks ajaks ette. Mälestustes edastatakse mõtisklusi selle üle, mis võib Poola ründamisele järgneda ning arutletakse selle üle, kuidas Nõukogude Liidu ja Saksamaa suhted tulevikus kujunevad. Baaside lepingu kirjeldustes on sarnaselt pagulaste mälestustega üleval Nõukogude Liidule vastuhaku küsimus; siingi valitseb arvamuste paljusust. Roots on rõhutanud, et sõjaväelased olid valmis sõdima. Samas on Kärp maininud, et usuti Nõukogude Liidu lubadusse täita ausalt baaside lepingu tingimusi. Pareku mälestustes on edastatud üldist masendunud meeleolu. Loosaar aga nendib, et otsus polnud meeltemööda, ent mõistlikumat väljateed situatsioonist ka poleks olnud. Viimasest sündmusest - Nõukogude vägede sissmarsist - on kirjutatud sotsiaalsel tasandil napisõnaliselt ning edastatud pigem põlglikku suhtumist sündmusse.

Viimases peatükis on analüüsitud Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi kogutud mälestusi. Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi kogutud mälestused on kirjutatud Eesti NSV-s, ajavahemikus 1986-1989. See on ajavahemik, mil ühiskonnas toimunud suurte muutuste ning reformide valguses on paljudele minevikusündmustele antud uus tõlgendus ning need kajastuvad ka mälestusjutustustes.

Kõige selgemini ilmneb kirjutamisaja mõju MRP tõlgenduse juures. Nii on EMS saabunud mälestustes pööratud rõhku salaprotokollile olemusele ning sellele, millal sellest esimest korda kuuldi. EMS kogumisaktsioon nimelt toimus samal ajal, kui ühiskonnas toimus mineviku sündmuste ümberhindamine ning suurt rõhku pöörati MRP salaprotokollile avalikustamisele 1987.-1989. aastatel.

Võrreldes glasnosti ajal (1986-1989) kirjutatud mälestuste ning sula ajal (1960-1980) kirjutatud mälestustes on näha muutust baaside lepingu kirjeldamise osas. EMS fondi kogutud mälestustes on palju selgemini tunda baaside lepingu kirjelduste juures negatiivset hoiakut Nõukogude Liidu suhtes. Nii on rõhutatud, et bolševikud *surusid* Eestile abistamispakti peale.

Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi mälestused on kirjutatud erineva taustaga inimeste poolt ning seetõttu ei eristu nad elukutse põhjal nagu eelnevate gruppide mälestusjutustused. Nii on ka raske määrata subjekti-isiku tähtsust sündmuste tõlgendamisel. Seega esil pole enam isiklik tasand ehk „mina“ positsioon. EMSi mälestustes on esiplaanil pigem just kogukondlik tasand ning sellega on toodud esile rahva hoiakuid 1939. aasta sündmuste osas.

EMS fondi mälestustes on II maailmasõja algusest kirjutatades avaldatud kartust, mille kohaselt puudutavat sõjaohu ka Eestit. Baaside lepingust kirjutades on sarnaselt eelmiste gruppidega üleval vastuhaku teema. EMS fondi korjatud mälestustes on vaid vähestes kirjeldatud sündmuste üle toimunud arutelu. Valdavalt domineerib arvamus, et „...oldi valmis oma kodumaad ja vabadust kaitsma” - seega valmisolek vastuhakuks, mida varasemates mälestustes ei olnud niivõrd esile tõstetud. Nõukogude vägede sissemarsil on suhtumist sündmusesse väljendatud nõukogude sõdurite kaudu, kirjeldades nendega kokkupuuteid või nende varustust. Võrreldes teiste gruppide mälestustega, on siin sõdurite olemust ja väljanägemist väga põhjalikult selgitatud ning seda isiklikul tasandil (enamasti suhtumist edastatud sotsiaalsel tasandil).

Kokkuvõtteks võib järeldada, et kuigi kõigis analüüsitud allikagruppides on 1939. aasta sügise sündmustest räägitud, kerkivad nende hulgas esile just MRP ning baaside leping. MRP puhul on fookuses salaprotokollist teadmise probleem. Sellega seoses avaldub selgelt, kuidas aeg ja kontekst on mõjutanud mälestuste kirjutamist ja sündmuse tõlgendust. Baaside lepingu tõlgendus eristub sotsiaalse tasandi rõhutuse poolest, seda eriti pagulaste mälestuses ja ENSV-s kirjutatud mälestustes: tuuakse välja, et ühiskonnas puudus üksmeelsus sõtta astumise suhtes. Eesti Muinsuskaitse Seltsi mälestusjutustustes on aga edastatud julgemalt arvamust vastuhakkamise osas, st oldi valmis astuma sõtta Nõukogude Liidu vastu.

Sündmuste tõlgenduste analüüsis sai oluliseks see, kas mälestuste edastamise keskmesse on seatud kirjutaja isiklik kogemus või on kirjutaja edastanud ühiskonnas valitsenud arvamust. Kui mälestus põhineb jutustaja isiklikul kogemusel, on sündmuste kirjeldamisel toodud sisse rohkem isiklikku ning sotsiaalset tasandit, mis on tihti ka omavahel põimunud: kui aga edastatakse sündmuse puhul valitsenud arvamust ühiskonnas, siis on rõhuasetus ametlikul ehk institutsionaalsel tasandil. Sotsiaalne tasand ehk kollektiivne teadmine, millesse võivad olla põimitud nii institutsionaalne kui personaalne tasand, on mälestusjutustustes aga alati olemas.

KASUTATUD KIRJANDUS

Käsikirjad

EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv

F 342 – Eesti Muinsuskaitse Selts

M 52: 155, M 93: 369, M 90: 353; M 50: 147, M 52: 156, M 111: 688, M 94: 737, M 22: 59, M 53: 160, M 137: 1001/b, M 146:1131/1, M 55: 174, M 80: 315.

Peep Kärp. Mälestusi 1939-1940 – autori perekonna valduses.

Mälestusjutustused

Kasak, Elias 2011. Mälestusi. Eesti mälu. Eesti Päevaleht. Akadeemia.

Loosaar Evald 2006. Eesti mehe lugu. Varrak.

Luts, Alfred 1975. Heitluste keerises. I. Välis-Eesti ja EMP

Parek, Elsbet 2010. ... ja põlvest põlveni kajab. kirjastus Kunst.

Roots, Harald 1993. Kui võitlusetu murdus mõök. Printed in Canada

Ränk, Gustav 1988. Laiemasse maailma. Kirjastus Välis-Eesti & EMP, Stockholm.

Talve, Ilmar 1997. Kevad Eestis. Tartu.

Kirjandus

Abrams, Lynn 2010. *Oral history theory*. Routledge. London and New York.

Anepaio, Terje 2003. Eesti mäletab? Repressiooniteema retseptsioon Eesti ühiskonnas “Mälu kui kultuuritegur”, toimetanud Terje Anepaio ja Ene Kõresaar, Tartu.

Chatterjee, Choi, Petrone, Karen 2008. Models of Selfhood and Subjectivity: The Soviet Case in Historical Perspective, *Slavic Review*, Vol. 67, No. 4, lk 967-986.

Eesti iseseisvus ja selle häving 2000. Avita.

Eesti NSV ajalooõpik kõrgkoolidele II osa. 1980. Tallinn. Valgus.

Eesti NSV ajalugu II osa. 1980. – koost K. Siilivask. Tallinn. Valgus.

Eesti riik ja rahvas II maailmasõjas. II köide: Äike Euroopa kohal. 1955 – toim Evald Blumfeldt, Hans Kauri, Richard Maasing, Vello Pekomäe. Stockholm : EMP.

Europe 70 years after The Molotov-Ribbentrop pact. 2009. Margi raštai, Lithuania.

Fairglough, Norman 2003. Representations of social events. *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. Routledge, London and New York, lk 19-51.

Fisher, David, Read, Anthony 1989. *The Deadly Embrace: Hitler, Stalina and the Nazi Soviet Pact 1939-1941*. W. W. Norton and Company, Inc.

Harro-Loit, Halliki 1994. *Ajakirjanduse õiguslik regulatsioon Eestis aastail 1918-1940 ja 1990-1993*. Tartu: Tartu Ülikool.

Heimo, Anne 2010. *Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinnat osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1275. Helsingi: SKS.

Hiio, Toomas 2011. Eesti Mälu: Elias Kasak "Mälestusi (1939-1950)" – *Eesti Päevaleht*, 07.01.2011

URL <http://www.epl.ee/news/kultuur/eesti-malu-elias-kasak-malestusi-1939-1950.d?id=51289767> (viimati kasutatud 13.05.2013)

Hinrikus, Rutt 2003. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. – A. Kirkmann, Sirje Olesk (koost). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 171-214.

Hirvepark 1987. 20 aastat kodanikuaalgatusest, mis muutis Eesti lähiajalugu 2007. – peatoim Tõnu Tannberg. Tallinn: Kultuuriselts Hirvepark.

Igal, Halfin 2011. *Red Autobiographies: Initiating the Bolshevik Self*. Herbert J. Ellison Center for Russian, East European, and Central Asian Studies.

Ilmjärv, Magnus 2010. *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus 1920. aastate keskpaigast anneksioonini*. Tallinn: Argo.

Jaago, Tiiu 2010a. Event Time and Interpretation Time: Analysis of the Interaction of Times. *Trames : Journal of the Humanities and Social Sciences*, 14(4), 367 - 382.

Jaago, Tiiu 2010b. Sündmus -- mis-juhtus-küsimus tõsielulugudes. Grishakova, M.; Kangur, K. (Toim.). *Jutustamise teooriad ja praktikad* Tartu Ülikooli Kirjastus, 183 – 204.

Jaago, Tiiu 2011a. Elu, lugu ja uurimine: meetodilisi vaatepunkte lähiminekust jutustavate lugude uurimises. *Mäetagused*, 47, 172 - 179.

Jaago, Tiiu 2011b. Mineviku esitamine kui osa ajaloo loomisprotsessist. *Mäetagused*, 48, 152 - 158.

Jaago, Tiiu, Ene Kõresaar 2008. Complementarity of sources in studying adaptation: an oral history viewpoint. – *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, No. 39, lk 17–38.

Jõesalu, Kirsti, Kõresaar, Ene 2011. Privaatne ja avalik nõukogude aja mõistmises ühe keskastmejuhi eluloo näitel. *Methis. Studia humaniora Estonica*, 7, lk 68 - 83.

Kalela, Jorma 2000. *Historiantutkimus ja historia*. Helsinki: Gaudeamus.

Kalmre, Eda 2007. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest*. Tänapäeva folkloorist 7. Tartu: EKM Teaduskirjastus.

Kõresaar, Ene 2005. *Elu ideoloogiad*. Tartu. Eesti Rahva Muuseum.

Kõresaar, Ene, Müür, Kristiina, Kreegipuu, Tiiu 2013. Journalistic commemoration of the Molotov-Ribbentrop Pact in Estonia 1989-2009 – Halliki Harro Loit ja Katrin Kello (toim). *The curving Mirror of Time*, University of Tartu, lk 93-114.

- Küllo Arjakas 1988. Eesti vabariigi välispoliitika 1939. *Vikerkaar* nr 11, lk 67-75
- Laar, Mart 1988. Tugeval puul on tugevad juured. - *Maaleht* , 10.märts.
- Laar, Mart 1988b. Veidi meie ajaloolisest mälust. – *Kultuur ja elu* 4, 11-13.
- Laar, Mart; Valk, Heiki; Vahtre, Lauri 1989. Kodu lugu 1. *Loomingu Raamatukogu*. Tallinn: Perioodika.
- Laar, Mart; Valk, Heiki; Vahtre, Lauri 1989. Kodu lugu 2. *Loomingu Raamatukogu*. Tallinn: Perioodika.
- Latvala, Pauliina 2001. Kirjutaja ja kujuteldava vastuvõtja hääled arhiivi võistlustekstides – toim Tiiu Jaago, Mare Kõiva. *Pärimuslik ajalugu*. Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 245-254.
- Liljeström, Marianne 2004. *Useful Selves. Russian Women's Autobiographical Texts from the Postwar Period*. Helsinki: Kikumora Publications.
- Lindpere, Heiki 2009. MRP raske ülestunnistus. Kirjastus Ilo.
- Lipinsky, Jan 2011. Die Rezeptionsgeschichte des Hitler-Stalin-Pakts in Ostmitteleuropa - toim Kaminsky, Anna, Müller, Dietmar, Troebst, Stefan. *Der Hitler-Stalin-Pakt 1939 in den Erinnerungskulturen der Europäer*. Wallstein Verlag, lk 49-84.
- Maigre, Merle 2005. Post-Communist Transition in Civil-Military Relations. The Case of Estonia (magistritöö) – C. Dandeker (juhendaja). käsikiri, Kings College London, War Studies.
- Misztal, Barbara A. 2003. *Theories of social remembering*. McGraw-Hill International.
- Molly Andrews 2008. Never the last Word: Revisiting Data. - *Doing Narrative Research*. Eds. Molly Andrews, Corinne Squire & Maria Tamboukou. London: Sage, 86-101.
- Müür, Kristiina 2011. MRP komemoratsioonipraktikate kujunemine Eesti meedias: representatsioonide võrdlus 1989. Aasta ajalehes “Edasi” ning 1999 ja 2009. aasta ajalehtedes “Postimees. (bakalaureusetöö) – Ene Kõresaar (juhendaja). Tartu Ülikool.
- Naan, Gustav 1952. *Eesti NSV ajalugu*. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn.
- Niedermüller, Peter 1988. From the Stories of Life to the Life history: Historic Context, Social Process, and the Biographical Method. *In: Life history as cultural construction/performance* - Tamas hofer & Peter Niedermüller (toim). The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences: Budapest, lk 451-473.
- Nõmmela, Marleen 2007a. Gustav Ränk 1928. aasta suvel Karjalas: etnograafilise praktika analüüs. Anepaio, T., Rattus, K., Sikka, T., Tammaru, I. (Eds.). *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 43 - 78.
- Nõmmela, Marleen 2007b. Etnograafiks kujunemine: Gustav Ränga välitööpraktika 1920. aastatel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Ojalo, Hanno 2010. *1939: kui me valinuks sõja?* Tallinn : Grenader.
- Ojamaa, M, Varmas A ja T 1946. *Eesti ajalugu. Eesti teadusliku seltsi Rootsi väljaanne*. Eesti Raamat Stochkolmis. Abetryck. Vadstena.

Pajur, Ago, Tannberg, Tõnu 2006. *Eesti ajalugu II*. Avita.

Palju õnne Peep Kärp 90. Sünnipäeva puhul! – *Kesknädal*, 11.06.2006.

URL:http://www.kesknadal.ee/g2/uudised?id=2842&sess_admin=d10ed1e8985f5db0bc56e171b745b9f9 (viimati kasutatud 13.05.2013)

Peltonen, Ulla-Maija 2009. Memories and silence: On the narrative of an Ingrian Gulag survivor. - Adler, Nanci [etc.] (toim.). *Memories of Mass Repression: Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity*. Piscataway (New Jersey): Transaction Publishers. Käsikiri kogumiku 3. Peatükist

Portelli, Alessandro 1991. *The Death of Luigi Trastulli and other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany, NY.

Portelli, Alessandro 1997. *Oral history as genre – The Battle of Valle Giulia: Oral History and the Art of Dialogue*. London: University of Wisconsin Press, lk 3-23.

Raag, Arno 1971. *Kõupilvede saatel: mälestusi*. [Lund] : Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

Reinla, Astrid. 1990. Noorte meeste memuaarid. - *Looming* 7, 998-999.

Salmi-Niklander, Kirsti 2009. Sündmus, kogemus ja jutustamine. *Mäetagused* nr 43, lk 19-38.

Saueauk, Meelis 2010. Nõukogude anneksioon 1940.aasta Eesti ajakirjanduse kõverpeeglis. *Tuna*, 2010 nr.4, lk 9-14.

Saun, Tanel 2011. 1939.-1940. aastate pöördeliste sündmuste mõju üliõpilasorganisatsioonidele (magistritöö) - Anu Raudsepp (juhendaja). Tartu Ülikool.

Scott, James w 1992. Experience – J.Butles ja J.W.Scott (toim). *Feminist Theorize the Political*. London.

Skultans, Vieda 1998. *The testimony of lives: Narrative and memory in post-Soviet Latvia*. Routledge (London and New York)

Suure võitluse algus 1956 - koost Karl Mang, August Pähklimägi. Eesti Raamat.

Talve, Ilmar 1994. *Juhansonid reisid*. Tallinn : Faatum, 1994.

Misiunas, Romuald, Taagpera Rein 1980. *Baltic history 1940-1945*. Irvine : School of Social Sciences, University of California

Wertsch, James V 209. Blank spots in history and deep memory. Revising the Official Narrative of the Molotov-Ribbentrop Pact – Kõresaar, Ene, Lauk,E ja Kuutma, Kristin (toim). *Burden of Remembering: Recollections and Representations of the 20th Century*. Finnish Literature Society. Helsinki, lk 37-56.

Zetterberg, Seppo 2009. *Eesti ajalugu*. Tallinn : Tänapäev.

Ühises rivis ühise vaenlase vastu. Mälestusi kaitselahinguist Eesti NSV-s 1941.aastal. 1969 – August Pähklimägi (koost)

SUMMARY

Interpretation of groundbreaking 1939 autumn events in life histories

The current work researches life histories – sometimes also known as personal narratives –, that concentrate on the groundbreaking events in the history of Estonia. The study at hand discusses the events of the autumn of 1939: the Treaty of Non-aggression between Germany and the Soviet Union (the Molotov–Ribbentrop Pact, hereinafter as MRP), the beginning of World War II, the Soviet-Estonian Mutual Assistance Treaty and the entrance of Soviet troops to Estonia. Though the thesis focuses on the events of political history, the analysis embraces them from the point of view of oral history by shedding light on how those events have been interpreted in personal narratives. As a researcher, I am most interested in the interpretation of these events at different times and in different contexts. This is why it is important to take note of the events which have attracted the core attention of the narrators, and the ones which have stayed in the background.

The analysis is based on the modes of history-telling developed by Alessandro Portelli and his take on differentiating between the institutional (formal), social and personal layers of oral history and how these are intertwined and affect each other. This, in turn, inspired me to categorize my sources into three groups depending on the historical and social context of the narratives. The first group consists of four personal narratives written in diaspora, the second is formed of four personal narratives written „underground“ in Soviet Estonia and lastly of twelve narratives collected by the Estonian Heritage Society during 1986-1989. All sources describe at least one of the events of the autumn of 1939, though the particular choice of sources can be explained by the wish to depict unofficial history which is why I have not included narratives published during the times of ESSR.

The first chapter of this research paper concentrates on the official, or what can be called the public knowledge of the events of the autumn of 1939. The interpretations given to these events are constantly influenced by new revelations, experiences and events taking place later in the history, such as the first public debate on the MRP in Estonia in 1987. The analysis of the public knowledge that is more widespread is important to later understand the institutional layers that set the tone in the chosen sources.

Starting in the second chapter with the life histories written in diaspora, the following tendencies were revealed when looking at how the historical events of 1939 have become

part of the oral history. All three layers of Portelli's history-telling modes are present in these narratives authored by either military personnel or academics – in addition to their personal daily routines; institutional as well as social depictions of life can be detected. The possible reason for people having touched upon the events of 1939 in their memoirs might have been the pressing moral obligation to maintain the national narrative and the sense of community. One may also get the impression that there is less criticism towards the actions of the government than in the memoirs written after re-independence. The importance of the context is well seen in the interpretations of the MRP events as the access to the historical approaches of both the Estonian SSR as well as the Western world shaped the émigrés' understanding of events. The depictions of the past-present-future in the memoirs are not strictly confined, and the apprehensions about the future coincide with the reflections at the time of writing of the personal narratives, like whether certain decisions, if taken, could have altered the course of events.

The third chapter looks into the strategies of narratives in the life histories written in the Estonian SSR. Only one of the memoirs, written in the early 1980s addressed the events of MRP, although others were written during the early attempts to disclose the secret protocol and the formations of the so-called Helsinki Groups in the 1960s and 70s. However, a closer study showed that the narratives were not guided by the official historical view. The memoirs mostly derive substance from the public domain of knowledge despite the authors, like Harald Roots (military background) and Peep Kärp (journalistic background) having some access to the official government orders. This has resulted in a unique intertwining of personal and official memory.

The last chapter analyses the life histories collected by the Estonian Heritage Society (hereinafter EHS) that were also written in the Estonian SSR between 1986-1989 when a lot had changed in the society since many historical events had been re-assessed and new reforms had been passed. The latter narratives depict a much more negative picture of the Mutual Assistance Treaty and the Soviet Union than the narratives studied in the third chapter. The prevailing influences in the works collected by the EHS seem to be the societal ones and that of the nation-wide stance towards the events of the autumn of 1939. For example, there is a distinct view of having been prepared for defiance back in 1939 though this was not as vocal in the earlier narratives.

In conclusion, the central focus of the historical events of the year 1939 in the life histories dwells mostly around the MRP and the Mutual Assistance Treaty. When it comes to the

secret protocol to the MRP, the various stages of awareness over time show the evident shift how time and context shape the writing of memoirs and interpretation of events. The interpretations given to the events surrounding the Mutual Assistance Pact are somewhat polarized, especially between the memoirs written in diaspora and the ones by the people in the ESSR on the questions of unanimity whether to enter into a war.

In terms of the analysis, it became important to make a distinction whether the protagonist was the author him/herself or whether the narrative was in fact the story of a state/society. The former brings in more of the personal and social layers into the history-telling, whereas the latter draws emphasis to the institutional layer. Social layer, or better the collective knowledge in which the institutional and personal layers are interwoven, however, accompanies the life histories at all times.

Lisa 1. Tabel 1939. aasta sügise sündmustest

Kuupäev	Sündmuse kirjeldus ajalooõpikust “Eesti ajalugu II” (Pajur, Tannberg 2006)
23. august 1939	Molotovi-Ribbentropi pakt Salaprotokolliga jagasid Nõukogude Liit ning Saksamaa Ida-Euroopa Nõukogude Liidu huvifääri läksid Ida-Poola, Soome, Eesti, Läti ja Bessaraabia Saksamaa huvifääri läksid Lääne-Poola ja Leedu
1. september 1939	Saksamaa ründab Poolat
3. september 1939	Prantsusmaa ja Inglismaa kuulutavad Saksamaale sõja
15. september 1939	Tallinna sadamasse siseneb Poola allveelaev Orzel
17. september 1939	Nõukogude Liit ründab Poolat
24. september 1939	Moskva sõitnud Eesti välisministrile esitatakse kaubanduskokkulepe sõlmimise asemel soov allkirjastada vastastikuse abistamise pakt Eesti ja Nõukogude Liidu vahel.
28. september 1939	Läbirääkimised Moskva lõppesid baaside lepingu allkirjastamisega. Osapooled lubasid hoiduda teineteise vastu suunatud koalitsioonidest ning osutada vastastikust abi kallaletungi või ohu korral. Eesti andis Nõukogude Liidule rendile maa-alad mereväebaaside loomiseks Saaremaal, Hiiumaal ja Paldiski ümbruses. Moskva omakorda kohustus müüma Eestile soodustingimustel relvastust. Täpsustati ka baasidesse toovate vägede suurus – 25 000 meest.
12. oktoober 1939	Tallinna saabuvad kolm Vene miinilaeva, millele järgnesid Balti sõjalaevastiku põhijõud.
18. oktoober 1939	Algab Narva lähistel Nõukogude maavägede sissemarsš Eestisse. Narva lähistel riigipiiri ületanud punaväed liikusid Paldiskisse ja Haapsallu; Irboska juures üle piiri tulnud üksused suundusid Võru, Pärnu ja Virtsu kaudu Saaremaale ja Hiiumaale. Esialgu paigutati Eestisse 14 000 punaväelast ja 337 soomusmasinat.

Lisa 2. Sündmuste esinemine Eesti Muinsuskaitse Seltsi fondi (EKLA f342) mälestusjutustustes

Allikas	MRP	II maailmasõja algus	Baaside leping	NSVL sissemarss
M 52: 155 Jaan	x	x	x	
M 93: 369 Elmar	x	x	x	x
M 90: 353 Heino	x	x	x	
M 50:147 Maimu		x	x	
M 52:156 Peeter		x	x	
M 111:688 J				x
M 94:373 Armilde		x	x	x
M 22:59 Peeter			x	x
M 55: 174 Aino				x
M 53:160 Kristel			x	x
M 137: 1001/b Leida			x	x
M 146: 1131/1 Ingrid			x	

**Lisa 3. Tausta-andmed Eesti Muinsuskaitse Seltsi (EKLA f342)
mälestusjutustuse autoritest**

Säilik + Kirjutaja nimi	Sugu	Sünniaasta	Päritolu/	Haridus/Töökoht
M 52: 155 Jaan	m	u. 1918-1920 (kui ajateenija oli?)	-	Eesti Kaitsväe ajateenija 1.märts 1939-31.august 1940- aga muud infot hilisema aja kohta?
M 93: 369 Elmar	m	1925	Narva	ETV kunstnik-lavastaja
M 90: 353 Heino	m	1913		ülikoolis õppis ehitus- ja mehaanikateaduskonna ehitusosakonnas
M 50:147 Maimu	n	1920	Tallinn	-
M 52:156 Peeter	m	1923	-	-
M 111:688 J	n	1928	Uues- Rannamõisas	-
M 94:373 Armilde	n		Tartumaa	koduperenaine
M 22:59 Peeter	m	1914	Viljandimaa	põlluharija, käis ka ajateenistues
M 53:160 Kristel	n	1920	Pamma küla	
M 137: 1001/b Leida	n		Tallinn	-
M 146: 1131/1 Ingrid	n	1941 oli koolitüdruk, u 1924	Tallinn	-
M 55: 174 Aino	n	1924	Kadrina	kaitseliidus kodutütar

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, **Kadri Laar** (isikukood: 48603010300)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
“**1939. aasta sügise sündmuste tõlgendamine mälestusjutustustes**”,

mille juhendajad on vanemteadur **Ene Kõresaar** ja teadur **Kirsti Jõesalu**.

- 1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;
 - 1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.
2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
 3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 20.02.2013